

**T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**MUHAMMED B. NASR EL-MERVEZÎ'NİN
İHTİLÂFÜ'L-ULEMÂ ADLI ESERİ VE HİLÂFİYÂT
LİTERATÜRÜNDEKİ YERİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Faruk ECE

TEZ DANIŞMANI: Doç. Dr. Adnan KOŞUM

ISPARTA - 2010

T.C
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

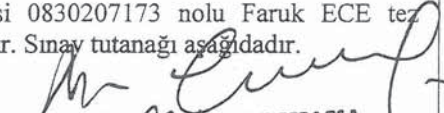
TEZ SAVUNMASI ve SÖZLÜ SINAV TUTANAĞI

Gönderen : Temel İslâm Bilimleri EABD Başkanlığı

Gönderilen : Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Enstitü Anabilim Dalımız **YÜKSEK LİSANS** Programı öğrencisi 0830207173 nolu Faruk ECE tez çalışmalarını sonuçlandırmış ve kurulan jüri önünde tezini savunmuştur. Sınav tutanağı aşağıdadır.
Tez Adı Değişikliği **YAPILDI**

30.09/2010
Tarih

Prof. Dr. M. Saffet SARIKAYA
Enstitü Anabilim Dalı Başkanı
Bölüm Başkanı

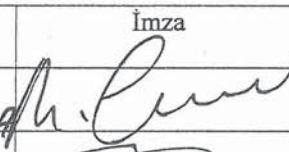

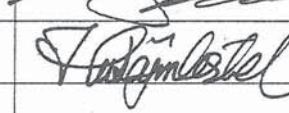
SINAV TUTANAĞI:

Jürimiz Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 25./39. maddesi uyarınca 30.09.2010... Perşembe günü saat 10.00 'de toplanmış ve yukarıda adı geçen öğrencinin Muhammed b. Nasr el-Mervezi'nin İhtilâfu'l-Ulemâ Adlı Eseri ve Hilâfiyât Literatüründeki Yeri konulu tezini incelemiş ve yapılan sözlü sınav sonunda **OYBİRLİĞİ/ OYÇOKLUĞU** ile aşağıdaki kararı almıştır.

KABUL

RED

DÜZELTME

Tez Sınavı Jürisi	Ünvanı, Adı Soyadı	İmza
Başkan	Prof. Dr. M. Saffet SARIKAYA	
Üye	Doç. Dr. Adnan KOŞUM	
Üye	Doç. Dr. Hüseyin CERTEL	
Üye		
Üye		

Yukarıda adı geçen öğrenci Sınav Tutanağı'nda belirtildiği üzere mezun olmaya **HAK KAZANMIŞTIR /**

~~KAZANMAMIŞTIR~~

Gereğini rica ederim.

ENSTİTÜ YÖNETİM KURULU KARARI :

Tarih:

Karar No:

Enstitü Müdürü

MADDE-25 Tez Sınavının tamamlanmasından sonra Jüri tez hakkında salt çoğunlukla "KABUL", "RED", veya "DÜZELTME" kararı verir. Bu karar, Enstitü Anabilim Dalı Başkanlığınca tez sınavını izleyen üç gün içinde ilgili Enstitüye tutanakla bildirilir. Tezi reddedilen öğrencinin Enstitü ile ilişkisi kesilir. Tezi hakkında düzeltme kararı verilen öğrenci en geç üç ay içinde gereğini yaparak tezini aynı jüri önünde yeniden savunur. Bu savunma sonunda da tezi kabul edilmeyen öğrencinin Enstitü ile ilişkisi kesilir. Düzeltme alan öğrenci bir sonraki dönemde kayıt yaptırmak zorundadır.

Madde-39 Tez Sınavının tamamlanmasından sonra Jüri tez hakkında salt çoğunlukla "KABUL", "RET" veya "DÜZELTME" kararı verir. Bu karar, Anabilim Dalı Başkanlığınca tez sınavını izleyen üç gün içinde ilgili Enstitüye tutanakla bildirilir. Tezi reddedilen öğrencinin Yüksek Öğretim Kurumu ile ilişkisi kesilir. Tezi hakkında düzeltme kararı verilen öğrenci en geç altı ay içinde gereğini yaparak tezini aynı jüri önünde yeniden savunur. Bu savunma sonunda da tez kabul edilmeyen öğrencinin Enstitü ile ilişkisi kesilir.

ÖNSÖZ

Bir ilim dalının tarihsel oluşum, gelişim, değişim sürecinin tespiti, o ilim dalının yapısını ve isabetli öngörüler ortaya koyma bakımından önemlidir. Bir ilim dalının tarihi sürecini tespit etmek için öncelikle bu ilim dalının literatürünü tespit etmek gerekir. İslam hukuk mirasının tanınması, anlamlandırılması ve gelecek nesillere aktarılması bakımından ilmi hilaf ve hilafiyat literatürünün bilinmesi önem arz etmektedir.

İslam hukukunun ilk teşekkül dönemi, serbest hukukî ve ictihadî görüş ortaya koyabilme ve ictihad faaliyetlerinin gelişmesi bakımından sonraki durgunluk ve taklit döneminin aksine hareketli ve canlıdır. Bu sebeple ilk teşekkül dönemindeki mevcut hukukî görüşlerin bilinmesi, günümüzde yapılacak olan İslam hukuku çalışmalarına önemli bir katkı sağlayacağı aşikârdır. İlk dönem hukuk ekollerinin alternatif sayılabilecek görüşleri, ihtilaf literatürü sayılabilecek eserlerde zikredilerek ele alınmıştır.

İslam âlimleri tarafından ortaya konulmuş olan bu zengin literatür, birbirinin devamı ve birbirine kaynaklık etmesi bakımından ihtilaf, hilaf ve hilafiyat, fıkıhı mukaran (mukayeseli hukuk) şeklinde bir silsileyi takip ederek gelişmiştir. Genelde İslam hukuk ilmi literatürü tekdüze, birbirinin tekrarı olan bir yapıda değil aksine devamlı olarak şerh, haşiye, muhtasar ve diğer özgün eserlerde olduğu gibi kendini canlı tutan bir özeliğe sahip olarak gelişmiştir. Nesilden nesile büyük gayretlerle meydana getirilen bu zengin İslami mirasın günümüze kadar ulaşmasına vesile olan, insanüstü gayret sarf eden âlimlerimizi de burada anmamız gerekir. Günümüz ilim dünyası bu zengin mirası günümüze taşıyan ulemaya çok şey borçludur.

Hilaf literatürü için köşe taşı sayılabilecek ilk dönem eserlerden sayılan Mervezî'nin İhtilafü'l-Ulemâ adlı bu önemli eserini tez konusu olarak seçtik. Mervezî'nin bu eseri, özellikle taklit dönemi öncesi fikhın teşekkül ettiği hukukî görüşlerin mümkün olduğunca objektif ve tarafsız olarak ele alındığı ilk dönem hilafiyat eserlerindedir.

Hilaf literatürünün ortaya çıkışı, gelişimi ve günümüz eserlerine yapmış olduğu kaynaklık, tespit etmeye çalıştığımız ana unsurlardandır. Müellifin dönemine

ve kendine has üslubunu anlamaya çalıştığımız bu tarihi kesitin incelenmesi, kanımızca diğer çalışmaların ve dönemlerin anlaşılmasına örnek teşkil edecektir.

Bu çalışmanın hazırlanmasında yardımlarını esirgemeyen, bilgi ve birikiminden istifade ettiğim muhterem danışman hocam Doç. Dr. Adnan KOŞUM Bey'e teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca, emeklerini hiçbir zaman ödeyemeyeceğim aileme ve yetişmemde katkıları olan tüm hocalarıma ve arkadaşlarıma şükranlarımı ifade etmek isterim.

Faruk ECE

ISPARTA 2010

ÖZET

MUHAMMED B. NASR EL-MERVEZÎ'NİN İHTİLÂFÜ'L-ULEMÂ ADLI ESERİ VE HİLÂFİYÂT LİTERATÜRÜNDEKİ YERİ

Faruk ECE

Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Yüksek Lisans Tezi, XI + 88 sayfa, Eylül 2010

Danışman: Doç. Dr. Adnan KOŞUM

“Muhammed b. Nasr el-Mervezî'nin İhtilâfu'l-Ulemâ Adlı Eseri ve Hilâfiyât Literatüründeki Yeri” adlı bu çalışma üç ana bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde, “Hilâf”, “İhtilâf”, “İlm-i Hilâf” kavramları tanıtılmıştır. Hilaf ilminin konusu, amacı ve faydası anlatılmıştır. Hilaf ilminin ortaya çıkışı, diğer ilimlerle cedel, (diyalektik), mukayeseli hukuk, fıkıh usulü (İslam hukuk metodolojisi) ilişkisi üzerinde durulmuş, hilaf ilminin ortaya çıkışı, tarihi gelişimi ve hilafiyât literatürü fıkıh mezhepleri dikkate alınarak tanıtılmıştır. Hilaf ilminin tenkidi yapılarak fıkhi ihtilafların ortaya çıkışını hazırlayan sebeplere değinilmiştir.

İkinci bölümde, Mervezî'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilmiş, Mervezî'nin yaşadığı dönemin siyasi, sosyal, kültürel ve ilmi bakımdan değerlendirilmesi yapılmış, Mervezî'nin hocaları, talebeleri tanıtılarak ilmi kişiliği hakkında bilgi verilmiştir.

Üçüncü bölümde ise, Mervezî'nin İhtilâfu'l-Ulemâ adlı eseri tanıtılmıştır. Eserin orijinal adı ve müellife aidiyeti tespiti çalışılmıştır. Eserde öne çıkan özellikler ve müellifin eserinde takip ettiği yöntem irdelenerek tespiti çalışılmıştır. Eserin diğer hilafiyât eserleri içindeki yeri ve değeri tespit edilerek, eser hakkında yapılan çalışmalar (tahkikler-edisyon critic) kısaca tanıtılmıştır. Sonuç ve değerlendirme bölümünde araştırmamızda ulaştığımız sonuçları özet halinde sunmaya çalıştık.

Anahtar Kelimeler: *Mervezî, İhtilâfu'l-Ulemâ, İlm-i Hilâf, Hilâfiyât, Hilafiyat Literatürü*

ABSTRACT**THE WORK OF MUHAMMED B. NASR MERVEZİ, NAMED
IKHTİLAFU'L-ULEMA AND ITS PLACE IN THE LITERATURE OF
KHİLAFİYYAT****Faruk ECE****Suleyman Demirel University, Institute of Social Sciences, Department of Basic
Islamic Sciences, Master Thesis, XI + 88 pages, September 2010****Supervising: Assoc. Prof. Dr. Adnan KOŞUM**

The Work of Muhammed b. Nasr Mervezi, named Ikhtilafu'l-Ulema and its Place in The Literature of Khilafiyat

This study named The Work of Muhammed b. Nasr Mervezi, named Ikhtilafu'l-Ulema and its Place in The Literature of Khilafiyat consists of three main parts.

In the first part, we defined the concepts of “khilaf (debate)”, “ikhtilaf (disagreement)”, “ilm-i khilaf (debate method)” focusing on the emergence of khilaf method and its relationship with other sciences; dialectic, compared laws and the ways in Islamic law methodology. We also took the Islamic doctrines and rules into consideration along with the study of khilafiyat literature. The reasons that caused to emerge the disagreements on Islamic rules are mentioned by criticizing the khilaf method.

In the second part, the life of Mervezi, his works and the social, cultural, scientific study of the period is studied. Mervezi's students and lecturers introduced and his scientific side is given in detail.

In the third part, his work of Ikhtilafu'l-Ulema is introduced. It is being tried to determine if the original name belonged to the author. The remarkable features and the method the author used in his work is examined carefully. The place and the value of the work among other khilafiyat is introduced objectively and the studies about the work (verification, edition, criticism) are presented in short. In the conclusion and evaluation part, we tried to give the results as a summary we gathered in our research.

Key Words: *Mervezi, Ikhtilafu'l-Ulema, Ilm-i Khilaf, Khilafiyat, Khilafiyat Literature*

**MUHAMMED B. NASR EL-MERVEZÎ' NİN İHTİLÂFÜ'L-ULEMÂ ADLI
ESERİ VE HİLÂFİYÂT LİTERATÜRÜNDEKİ YERİ**

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	ii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	ix
ARAŞTIRMANIN KONUSU, METODU, ÖNEMİ, AMACI VE KAPSAMI	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. HİLÂF İLMİ, TANIMI, OLUŞUMU VE LİTERATÜRÜ	6
1.1. Kavramsal Çerçeve	6
1.1.1. Hilâf Kavramı	6
1.1.1.1. Sözlük Anlamı	6
1.1.1.2. İstilah Anlamı	7
1.1.1.3. Hilâf İlminin Konusu	7
1.1.1.4. Amacı.....	7
1.1.1.5. Faydası	8
1.1.2. İhtilâf Kavramı.....	9
1.1.3. Hilâf - İhtilâf İlişkisi	10
1.1.4. Hilâf - Hilâfiyât İlişkisi.....	12
1.1.5. Hilâf - Mukayeseli Hukuk İlişkisi	13
1.1.6. Hilâf - Fıkıh Usûlü İlişkisi	15
1.1.7. Hilâf - Cedel İlişkisi.....	16
1.1.8. Hilâf - Münazara İlişkisi	18
1.2. Hilâf İlminin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi	18
1.2.1. Hilâfin Ortaya Çıkışını Hazırlayan Sebepler	18
1.2.2. Doğuşu	20

1.2.3. Tedvini ve Gelişimi	22
1.2.4. İlm-i Hilâfın Tenkidi.....	25
1.2.5. İlm-i Hilâf Literatürü	27
1.2.5.1. Hilâf Sebeplerini (Esbâb-ı Hilâf) Konu Alan Eserlerin Özellikleri.....	28
1.2.5.2. Hilâf İlmî İle İlgili Yazılan Eserler.....	28
1.2.5.2.1. Hanefiler	28
1.2.5.2.2. Şafîiler.....	30
1.2.5.2.3. Malikîler.....	31
1.2.5.2.4. Hanbelîler.....	31
1.2.5.2.5. Şia	32
1.2.5.2.6. Diğer Mezhepler	32
1.2.5.2.7. Günümüzde Hilâf İlmî İle İlgili Yazılan Eserler	33

İKİNCİ BÖLÜM

2. MERVEZÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEMDE SİYASİ, İCTİMAİ VE İLMİ

DURUM	34
2.1. Mervezî'nin Yaşadığı Döneme Genel Bir Bakış	34
2.1.1. Siyasi Hayat	34
2.1.2. Sosyal ve Kültürel Hayat	36
2.2. Mervezî'nin Hayatı	39
2.2.1. Nesebi	39
2.2.2. İlmî Seyahatleri.....	40
2.2.3. Hocaları.....	42
2.2.4. Çağdaşları	45
2.2.5. Öğrencileri	46
2.3. Mervezî'nin İlmî Şahsiyeti ve Eserleri	47

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İHTİLÂFÜ'L ULEMÂ ADLI ESERİN ÖNEMİ VE ÖZELLİKLERİ .....

3.1. Eserin Adı ve Müellife Aidiyeti.....	57
3.2. Müellifin Metodu.....	59
3.3. Hilâfiyât Kitapları Arasında İhtilafü'l-Ulemâ'nın Yeri.....	66

3.4. Eserde Öne Çıkan Özellikler	68
3.5. Delillerin Ortaya Konuluşundaki Farklılıklar	68
3.6. Fukahanın Ehli Hadis ve Ehli Rey Olarak Nitelendirilmesi.....	70
3.7. Eserin Tahkiklerinin Tanıtımı.....	71
3.8. İhtilâfü'l-Ulemâ'nın Bab Başlıkları.....	72
SONUÇ ve DEĞERLENDİRME.....	75
KAYNAKÇA	78
EKLER.....	86
ÖZGEÇMİŞ.....	88

KISALTMALAR

a.g.e	: Adı geçen eser
a.g.m	: Adı geçen makale
Ans.	: Ansiklopedi
a.s	: Aleyhisselam
b.y	: Baskı yeri yok
b.	: Bin / İbn
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
c.c.	: Celle Celâlühü
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
h.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İ.A	: Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
İst.	: İstanbul
mad.	: Madde
ö.	: Ölüm Yılı
r.a	: Radıyallahu Anhüm
s.	: Sayfa
Şrh.	: Şerh eden
s.a.v	: Sallallahu aleyhi ve sellem
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
ty.	: Baskı tarihi yok
thk.	: Tahkik eden
trc.	: Tercüme eden
vb.	: Ve benzerleri
vd.	: Ve diğerleri
Yay.	: Yayınları

ARAŞTIRMANIN KONUSU, METODU, ÖNEMİ, AMACI VE KAPSAMI

Biz bu çalışmamızla fakihlerin farklı icthadi görüşlerini ele alan ilk dönem hilafiyat eserlerinden olan Mervezî'nin İhtilâfû'l-Ulemâ adlı eserini ve bu eserin hilafiyat literatüründeki yerini araştırma konumuz olarak belirledik. Bu önemli eserin ilk dönem hilafiyat literatüründeki yerini, önem ve değerini ortaya koymaya çalıştık. Fukahanın görüş farklılıklarını tespit ederek, bu görüş farklılıklarının nedenlerini ve pratik sonuçlarını göstermeye çalıştık. Daha sonra gelen fakihlerin hilafiyat sahasındaki bu ilk dönem eserlerin sistematüğinden hangi ölçüde etkilenecek eser verdiklerini tespiti çalıştık.

Tezimiz bir giriş, üç bölüm, sonuç ve değerlendirmeden oluşmaktadır. Giriş bölümünde tezde ulaşmak istediğimiz hedef ve amaçlarımızı belirttik. Tezin araştırma safhasından yazımına kadar yaptığımız çalışmayı özetledik. Birinci bölümde konunun daha iyi anlaşılması için, hilaf ve ihtilaf kavramlarının sözlük ve ıstılah anlamlarını tanıtarak hilaf ilminin mahiyetini ve diğer ilim ve benzer disiplinlerle olan ilişkisini inceledik. Hilaf ilminin ortaya çıkışı, gelişimi ve başlangıcından günümüze kadar ortaya konmuş olan hilafiyat literatürünü tespiti çalıştık. İkinci bölümde Mervezî'nin yaşadığı dönemdeki ilmi, siyasi, itikadi ve kültürel ortamı inceleyerek müellifin hayatı ve ilmi şahsiyeti üzerinde durduk. Bu çalışmamızda genel fihhi ihtilaflardan hareketle ilm-i hilafın ortaya çıkışını hazırlayan icthadî ve fikhî sebepler ortaya konmaya çalışılmıştır. Üçüncü bölümde de Mervezî'nin İhtilâfû'l-Ulemâ adlı eserini ele alarak, eserin öne çıkan özelliklerini, müellifin takip ettiği metodunu ve bu eserin hilafiyat literatüründeki yeri, önemi ve değerini tespiti çalıştık. Sonuç ve değerlendirme bölümünde ise çalışmamız sonucunda elde ettiğimiz bilgi ve bulguları kısaca özetleyerek bazı tahlil ve değerlendirmelerde bulunduk.

Bu çalışmanın ilim dünyasına ve özelde İslam hukuk mirasımıza ve de ilk dönem ihtilâfû'l-fukaha literatürünün anlaşılmasına küçük bir katkı sağlayabilmesini amaçladık. Hilafiyat literatürünün ortaya çıkışı, gelişimi ve günümüz eserlerine yapmış olduğu kaynaklık tespiti etmeye çalıştığımız hususlardandır. Bizim çalışmamız şimdiye kadar bu konuda yapılan tahkik ve tezlerden farklıdır. Biz çalışmamızda tahkik yapmadık. Bu esere yapılan iki farklı muhakkikin tahkik

çalışmasına yer vererek benzer ve farklı yönleriyle tanıttık. Biz eseri kaynak, yöntem, muhteva ve diğer farklı özellikleri bakımından tahlile tabi tutarak irdelemeye ve incelemeye çalıştık.

Müellif ve çalışması tarihsel bir kesitin parçası olduğu için onu bağlamından koparmadan kendi bağlamı içinde tahlile tabi tutmaya gayret sarf ettik. Müellifin eserini, kendi çağdaşlarının hilafiyat sahasındaki eserleriyle karşılaştırıp farklı ve benzer yönlerini ortaya koyarak mukayesesini yapmaya gayret ettik. Bütün bunları yaparken elimizden geldiği kadar bilimsel çalışma, metot ve ve tekniklerinin gerektirdiği titizliği göstermeye gayret ettik.

Çalışmamızda Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi kütüphanesinde konumuzla ilgili kaynaklardan istifade etmeye çalıştık. Müellif ve eseri hakkında Türkçe eserlerde ve Arap dilinde yapılmış tahkik, master ve doktora çalışmalarını, makale ve diğer benzeri ilmi çalışmaları tespit ederek irdelemeye çalıştık.

Çalışmamızın sonuç ve değerlendirme bölümünde metin içinde söz akışını bozmamak için yer veremediğimiz bazı bilgi ve yorumlara yer vermeye çalıştık. Elde ettiğimiz bilgi ve bulguları ortaya koyup değerlendirerek bizde oluşan kanaatleri özetle ifade etmeye çalıştık.

GİRİŞ

İslam hukukunun ilk teşekkül dönemi, serbest hukukî görüş ortaya koyabilme ve ictihad faaliyetleri açısından sonraki durgunluk ve taklit döneminin aksine hareketli ve canlıdır. Bu sebeple teşekkül dönemindeki mevcut hukukî görüşlerin bilinmesi günümüzde yapılacak olan İslam hukuku çalışmaları açısından önemli bir katkı sağlayacağı aşikârdır. İlk dönem hukuk ekollerinin alternatif sayılabilecek görüşleri ihtilaf literatürü sayılabilecek eserler içerisinde zikredilmiştir.

“Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö.294/906)’nin İhtilâfü’l-Ulemâ Adlı Eseri ve Hilafiyat Literatüründeki Yeri” adını verdiğimiz bu tez çalışmasında öncelikle fikhın ilk teşekkül dönemi olan bu tarihi kesiti anlamlandırma amacını hedefledik. Çeşitli kavramların tarih içindeki anlam değişimleri ve gelişmelerini de dikkate alarak bu tanımlar üzerinden hilafiyat ve ilmi hilâf gibi disiplinlerin nasıl ortaya çıktığını tespitte çalıştık. Bu tez çalışmasında İslam ilim geleneğini günümüzde anlama çabasında olanlara yol gösteren tahkik ve diğer ilmi çalışma usullerinden istifade edilmeye çalışılmıştır. Bunun yanında modern bilimsel araştırma, metot ve tekniklerinin gerektirdiği çalışmalar da göz ardı edilmeden tez çalışması yapılmıştır.

Tezimizin birinci bölümünde hilaf, ihtilaf ve hilafiyât kavramları tanıtılarak bu kavramlardan hareketle ortaya koyulan hilafiyat ve ilm-i hilaf gibi disiplinlerin ortaya çıkış sebepleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca eserleri günümüze kadar ulaşabilmiş olan eser sahibi müellifler ve hilafiyata dair kaleme almış oldukları eserler tanıtılmaya çalışılmıştır. İkinci bölümde ise Mervezî ve eseri tanıtılmıştır. Mervezî nin hayatı ve ilmi şahsiyeti, ona nispet edilen eserler incelenerek asıl tez konusu olan Mervezî’nin İhtilâfü’l-Ulemâ adlı eseri tafsilatlı olarak ele alınmıştır. Eserin diğer eserlerle mukayesesi yapılarak hilafiyat literatüründeki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır. Fıkıh bablarına göre yazılmış olan bu eserin muhteva özellikleri, metodu, esere yapılan tahkikler tanıtılmaya çalışılmıştır.

Mervezî’nin bu kitabı özellikle taklit dönemi öncesi fikhın teşekkül ettiği hukukî görüşlerin mümkün olduğunca objektif ve tarafsız olarak ele alındığı ilk dönem hilafiyat eserlerindedir. Fıkıh ekollerinin teşekkül ederek sistemleşmesinden önce yazılan bu dönem eserleri genelde mezhebin görüşlerini tercih etme ve diğer

ekollerin görüşlerini tenkit etme amacıyla yazıldıklarından dolayı büyük ölçüde subjektif olmaktan kurtulamamışlardır. Hilafiyat eserleri daha ziyade kurumlaşmış ekollerin görüş ve delillerini konu edinmişlerdir. Böylece ilk dönem fıkıhçıların görüşleri unutulmaya yüz tutmuş ve terk edilmiştir. Bu eser Ebû Yusuf, Muhammed ve Şafî gibi büyük hukukçuların eserleri hariç tutulacak olursa bu alanda yazılan ve günümüze ulaşabilmiş olan ilk eser sayılabilir. Bu dönemde müellifin çağdaşı olan Taberî'nin İhtilâfu'l-Fukaha adlı eseri, önemli hilafiyat eserlerindedir.

Mervezî'nin bu eserini tahkik ederek eseri ilim dünyasına kazandıran muhakkiklerden Subhi Samerrâî bu çalışmasının mukaddimesinde, yasaklanan ve yasaklanmayan ihtilafın ne tür ihtilaflar olduğunu açıkladıktan sonra hilafiyat alanında yazılmış bazı eserleri kronolojik olarak zikrederek müellifin hayatı hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca eserin Mervezî'ye nispetinin sıhhatinden ve eserin tek yazma nüshası hakkında bilgi vermiştir. Kitapta bazı bab ve konuların olması gereken yerlerde olmadığını ve bunun istinsah hatasından veya ciltleme esnasındaki karışıklıktan dolayı olduğuna işaret ederek kendisinin bunları yerli yerine koyduğunu ifade eder. Muhakkik kitaptaki hadis ve sahabe âsarını tahrir ederek kitapta geçen şahıslar hakkında kısa bilgiler vermiş ve kitap için bir indeks hazırlamıştır. Ayrıca kitapta zikredilen fukahaya ait birçok görüşün daha sonraki dönemlerde yazılan Muhallâ, İşraf, Muğnî gibi mufassal eserlerdeki yerlerini dipnotta göstermiştir. Kitabın müellif tarafından bizzat kaleme alınmadığı o dönemin genel özelliği olarak rivayet yoluyla yazdırıldığı anlaşılmaktadır. Kitabın ravisi Mervezî'nin öğrencisi İbrahim b.Mahmud en-Nisaburî olup Nisaburî'den nakleden de Ebu'l-Fazl Salih b.Muhammed b.Şa'zan'dır. Bu nedenle kitapta geçen "Ebu'l Fad'l der ki:" veya "Ebu Abdullah der ki:" şeklindeki ifadeler Mervezî ve Muhammed b.Şa'zan'a aittir.

Eserin ilk bakışta dikkati çeken özelliği sürekli olarak Süfyan-ı Sevrî'nin görüşünü zikrederek söze başlamasıdır. Müellifin Süfyan-ı Sevrî'yi önceleyerek onun görüşü ile söze başlaması, Süfyan-ı Sevrî'nin kendi çağdaşı olmasından ve onun otoritesine, objektif ve tarafsız bir müstakil müctehid oluşuna bağlanabilir. Ayrıca ihtilafli meselelerde Süfyan-ı Sevrî'yi diğer görüş sahipleri arasında hakem olarak da kabul ettiği de söylenebilir. Süfyan-ı Sevrî'nin ehli hadise müntesip ilk

dönem müstakil mezhep sahibi fukahadan oluşu ve görüşlerinin o dönemde diğer müctehidler tarafından da benimsenip kabullenilmesi, tabiiilerinin çokluğu gibi sebeplerle Mervezî de Süfyan'ı üstad olarak kabul etmiş olabilir. Yani Süfyan-ı Sevrî'yi müstakil mezheb imamı olarak kabul etmiş ve kendisi de müntesibi olarak Sevrî'ye tâbi olmuş olabilir. Bu konudaki bilgilerimiz kesin delile dayalı olmadığı gibi söylediklerimiz iddia, tahmin ve şahsi kanaatlerimizdir.

Süfyan-ı Sevrî'nin görüşü ile sözüne başlayan müellif daha sonra varsa ihtilafı meselede Süfyan ile aynı görüşe sahip olan fakihlerin üzerinde icma ve ittifak ettiği konuları ele almaktadır. Sonrada bu görüşe yakın olanların görüşlerini sırasıyla ele alarak meselenin üzerinde icma edilen taraflarını göstermeye çalışmaktadır. En sonunda da üzerinde icma ve ittifak edilmeyen yani ihtilaf edilen görüşleri aynı üslupla değerlendirme yoluna gitmektedir. Bu duruma Mervezî'nin eserinden örnek verecek olursak şöyle ki; “*Süfyan dedi ki: Hac ve umre yapmak istediğin zaman, kıran yaparsan hasendir; temettû yaparsan hasendir; ifrad yaparsan da hasendir. Bunların hepsi yapılmıştır. Ebu Abdullah (Mervezî) dedi ki: Ehli ilim Süfyân'ın dediği gibi bunların hepsinin caiz olduğu hususunda ihtilaf etmemiştir.*”¹ Metinden de anlaşıldığı gibi Mervezî öncelikle Süfyân'ın, ifrad, temettu ve kıran haccından her birinin caiz olduğu şeklindeki görüşünü vermekte ve bu konuda ulema arasında da ihtilafın olmadığını ifade etmektedir.

Süfyan-ı Sevrî'ye nispet edilen görüşlerin günümüze ulaşmasına vesile olması ve ilk elden kaynaklık etmesi bakımından İhtilâfü'l-Ulemâ adlı eser çok önem arz etmektedir. Ayrıca Süfyan-ı Sevrî, Taberî, Davûd-u Zahirî, Evzaî, İshak b. Râhuye, Ebu Sevr gibi günümüzde müntesibi kalmamış ve kurumsallaşamamış müctehidlerin görüşlerinin yeniden inşası için ilk dönem kaynak eserlerinin önemi büyüktür.

Bu eserin telif edildiği dönem, artık mezheplerin teşekkül etmeye ve ekolleşmeye başladığı Hicri III. asır ve sonrası dönemdir. Bu dönemde mezheb müdafaasından ziyade ihtilafı meselelerin delilli ve tarafsız olarak değerlendirildiği ve farklı görüşlerin mukayesesine dayalı eserlerin kaleme alındığı dönemin karakteristik eserlerinden anlaşılmaktadır. Tez konusu olarak seçtiğimiz İhtilâfü'l-

¹ Mervezî, *İhtilâfü'l-Ulemâ*, thk. Suphi Samerrâî, s.79.

Ulemâ adlı bu eser fıkıh babları sistematığı içersinde yazılmış olması ve bazı babları eksik olmakla beraber orijinal nüshasının günümüze sağlıklı bir şekilde ulaşmasından dolayı ilmül ihtilaf bağlamında ele alınabilecek mahiyetteki en önemli eserlerdendir.

Hicri III. ve IV. asırlardaki fıkıh alanındaki gelişmelere baktığımızda karşımıza ilmi gelişmelerin bu dönemde büyüyerek kökleştiği ve gelecek asırlara kaynaklık ettiği gerçeği ortaya çıkmaktadır. Bu ilk teşekkül dönemi ulemasının büyük gayretleri olmasaydı günümüz ilim dünyası böyle muazzam bir ilim servetini elde edemezdi. Bu ilk dönem ulema arasında ismi öncelikle zikredilmesi gerekenler arasında İmam Şafii ve çağdaşları gelmektedir. İmam Şafii'nin sünnet ve hadisler konusundaki hassas tavrı ve çok yönlü çalışmaları hicri III. asrı hadis asrı olarak nitelenebilecek bir asır haline getirmiştir. Bu asırda hadis sahasında Müsned, Musannef, Sıhah ve Sünen türünde oldukça zengin bir literatür ortaya konmuştur.

Öte yandan hicri III. ve IV. asırlarda fıkıh alanında ortaya konan literatür iki ayrı akım ve tarzda devam ede gelmiştir. Birinci tarz, özellikle hicri II. asırda yaşamış müctehid imamlara ait görüş ve icthadları icma ve ihtilaflar açısından tasnif etme çabasıyla ortaya konulan eserlerdir. Bu dönemde ortaya çıkan ikinci tarz ise her ekolün kendi içinde sistemleşerek kurumsallaşıp mezhepleşmesine imkân verecek şekilde ortaya konulan ve genelde mezheb müdafaasını esas alan eserlerdir. Birinci tarza Taberî'nin "*İhtilâfu'l-Fukaha*" , Tahâvî'nin "*İhtilâfu'l-Ulemâ*" ve İbnu'l Münzir'in "*el-Evsat fi's-Sünen ve'l-İcma' ve'l-İhtilaf*" adlı eserleri sayılabilir.

Mervezî'nin İhtilâfu'l-Ulemâ'sı hicri II. asır ile III. asrın ilk yarısında yaşamış müctehidlerin fer'i meseleler hakkındaki görüşlerini fıkıh kitapları sistematığı çerçevesinde bir araya getirir. Yöntemi gereği her meselede öncelikle Süfyan-ı Sevrî'nin ilgili görüşüne yer vererek sözüne başlar. Daha sonra genellikle ashâb-ı re'yin ve Süfyan ile aynı görüşü paylaşanların görüşlerini zikreder. Ashab-ı re'y ve Kûfiyyûn terkiplerini kimi zaman birbirinin yerine ya da farklı kişileri ifade etmek için kullanmıştır. Genellikle iki farklı kesimi ifade eden bu terkiplerle Ebu Hanife ve arkadaşlarının kastedildiği kesin olarak bilinmekle beraber hangi terkinin buna işaret ettiği pek açık değildir. Müellif farklı bir görüş zikredeceği zaman diğer fukahanın görüşlerine de yer verir. İkinci sırada görüşlerine yer verdiği âlimlerin başında Medine ehli diye bilinen İmam Mâlik ve ehli hadis uleması ve Medine

fukahasından ehli hadis olanlar gelmektedir. İmam Mâlik'e Medine ehli diye bilinen fukahadan ayrı bir önem atfeder. Daha sonra ihtilafı meseleleri zikrederken sırasıyla Evzaî, Şafiî, İshak b. Râhuye, Ebu Sevr ve Ahmed b.Hanbel'in farklı görüşlerine ayrı ayrı yer verir. Mervezî bazen bu sayılan fukahanın isimlerinin geçtiği yerlerde ayrıca ashâb-ı hadis terkiibini kullanır. Bu terkiiple somut olarak kimleri kastettiği de pek açık değildir. Yukarıda zikredilen fukahanın yanı sıra seyrek de olsa görüşlerine yer verdiği Ebu'z-Zinad, Rebia b. Ebû Abdurrahman, Yahya b. Sait gibi âlimleri de zikreder.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. HİLÂF İLMİ, TANIMI, OLUŞUMU VE LİTERATÜRÜ

1.1. Kavramsal Çerçeve

1.1.1. Hilâf Kavramı

1.1.1.1. Sözlük Anlamı

Hilâf ilminin tanımına geçmeden önce, bu ilmin temelini oluşturan Hilâf, ihtilaf ve icthad farklılıklarının ne anlama geldiğine kısaca bir göz atalım. Ondan sonra câmi bir tanım yapmaya çalışacağız. Hilâf; insanların hallerinde, görüşlerinde ve sözlerinde başkalarından ayrı bir yol tutarak bir şey üzerinde ittifak etmemeleridir. Hilâf sözlükte eşitsizlik anlamına gelir. Böylece her şey eşit olmadığı sürece farklı ve değişik olur. İhtilaf (اختلاف) kelimesi “*ha- le- fe*” kökünden türetilmiştir. Bu kelime, kök mânâsı itibariyle bir şeyin arkası, arka tarafı anlamına gelip, bir şeyin ön tarafı anlamına gelen (قدام) “*kuddêm*” kelimesinin zıddıdır. Yine bu kelime kök anlamına dayanarak sırt mânâsında kullanılmıştır. Bir neslin akabinde gelen hayırlı nesil için aynı kökten türemiş (خلف) “*halef*” kelimesi, kötü nesil için ise (خلف) “*half*” kelimeleri kullanılmıştır.¹ Hilâf muvafakatın zıt anlamlısı olarak muhalefet ve zıtlık anlamındadır. Hilâf, ihtilaf ile çoğu zaman aynı anlamda da kullanılmaktadır. Her ne kadar birbirinin zıddı olan iki şey birbirinden farklı iseler de her farklı iki şeyin birbirinin zıddı olması gerekmez. Hilâf sözlükte “*karşı gelmek, aykırı davranmak, muhalefet etmek, zıtlaşmak, uyuşamamak, ittifak üzerinde bulunamamak*” gibi anlamlara da gelmektedir.² Hilâf kelime olarak “*söz veya davranışta birinin tuttuğu yoldan başka bir yol tutmak, farklı bir tavır ortaya koymak*” gibi anlamlara da gelir.³ Hilâf “*ihtilaf*” ve “*muhalefet*” kelimeleriyle aynı kökten türemiştir. İnsanlar

¹ Zebîdî, Ebu'l-Feyz Muhammed Murtaza, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmus*, Dâru'l-Fikr, Lübnan, 1995, c. XII, s.184.

² İbn Manzur, Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrerem, *Lisânu'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut 1990, I,430; Rağıb el-İsfehânî, Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal (ö. 502/1108), *Müfredatu Elfazi'l-Kur'an*, thk. Safvan Adnan Davudî, Darü'l-Kalem, Dimaşk, 2002, s. 674; Doğan, Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İz Yay. 1996, 11. Baskı, (b.y), Hilâf mad. s.492.

³ el-Mısırî, Zekeriyya Abdurrezzak, *Ma'rifetu İlmî'l-Hilâfi'l-Fıkhi; Kantaratun ilâ Tahkiki'l-Vifâki'l-İslâmi*, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1410/1990, 1. Baskı, s.16; Özen Şükrü, “Hilâf” mad. Türkiye Diyanet Vakfı Yay. İst 1998, XVII/527.

arasındaki görüş ayrılıkları sonuç olarak tartışmaya ve çekişmeye götürdüğü için “*ihtilaf*” kelimesi mecazen münazaa ve mücadele anlamında da kullanılmıştır.⁴

1.1.1.2. İstilah Anlamı

İlmî, fıkıh terimi olarak Hilâf; “*gerçeği ortaya koymak veya batılı iptal etmek amacıyla karşıt görüşte olan iki kişi arasındaki tartışma*”⁵ şeklinde tarif edilmiştir. Hilâf kavramı İslâm Hukuku terminolojisinde hukukçunun kendi görüşünü doğru kabul ederek karşı görüşün yanlışlığını ispata çalışması ve karşı görüşü çürütme ve yıkma anlamında kullanılmaktadır. İlm-i Hilaf, İlmü'l-İhtilaf anlamındaki hilafiyattan farklı olarak mezheplerin kendi görüşlerini savunma ve farklı görüşleri çürütme amacı da taşır. Yapılan açıklamalardan da hareketle İlm-i Hilâf için kapsamlı bir tanım yapılacak olursa; “*İlm-i Hilâf, müctehidler arasındaki farklı görüşleri ele alarak görüş sahiplerinin takipçileri tarafından desteklenmesini ve muhalifleri tarafından da çürütülme gayesi güdülen belli metot ve konusu olan bir fıkıh disiplindir.*”⁶ şeklinde tanımlanması mümkündür.

1.1.1.3. Hilâf İlminin Konusu

Hilâf ilminin en temel konusu, İslami hukuk ekolleri arasındaki ihtilafların karşılaştırmalar ve mukayeseler yoluyla ele alınmasıdır. Değerlendirme, aralarında mukayese yapma ve birini diğerine tercih etme açılarından müctehitlerin hukuki konulardaki görüşleri bu ilmin çerçevesine girmektedir. Yani Hilâf ilminin ilgi alanını mezhep içi ve mezhepler arası ihtilafli konular oluşturmaktadır. Mukallitlerin görüşleri, bu ilmin çerçevesi içine girmemektedir.

1.1.1.4. Amacı

Tanımlardan ortaya çıktığı üzere Hilâf ilminin amacı: Cedel yöntemiyle hasmı susturmak, kendi mezhep görüşünü savunup ötekini çürütmek; bunun için de mezheplerin dayandığı gerekçeleri öğretmek, görüşler arasında mukayeseler yaparak kuvvetli ve zayıf olan görüşleri tespit ederek müctehidlere görüşler arasında tercih imkânı tanımak gibi Hilâf ilminin amaçları arasında sayılabilir.

⁴ Özen, Şükrü, *İlm-i Hilâfın Ortaya Çıkışı ve Ebû Zeyd ed-Debusi'nin Te'sîsu'n-Nazar Adlı Eseri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İst. 1988,s.2; Özen Şükrü, “Hilâf” mad. DİA, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İst. 1998, XVII/527.

⁵ Dağcı, Şamil, *Hilâf İlminin Mahiyeti ve Amacı*, Basılmamış Makale, s.5; Özen, Şükrü, a.g.e. , s.2.

⁶ Özen, Şükrü, “Hilâf” , DİA XVII/535.

Hilâf ilmi, herhangi bir görüşü savunmak veya karşı görüşü yıkmak için değil, gerçeğe ulaşmak, bir mezhebin sistematik ve metodolojik bütünlüğünü ve tutarlılığını test etmek gibi olumlu amaçlar için kullanıldığında yararlı sonuçlar doğurabilir.

1.1.1.5. Faydası

Hilâf ilmi, olumlu amaçlar için kullanılırsa pek çok faydasının olabileceğinden söz edilmektedir. Bunları sıralayacak olursak;

A- Hilâf ilmi, fıkıh mezhepleri arasında kısmen veya tamamen karşılaştırma yapan bir ilim olduğu için bu sayede müçtehitlerin görüşleri ve bu görüşlerin kaynakları tanınmış olacağı gibi istidlal metotları hakkında da bilgi edinilmiş olur. Ayrıca müçtehitlerin kendi metotlarına uygun davranıp davranmadıklarını test imkânı olur. Hilâf ilmi, mezhebin iç tutarlılığını ortaya koyar. Böylece Hilâf ilmi, mezhebin suretiyle kurumsal bir bütün olarak ayakta kalmasını sağlama işlevi görür. Bunun sonucunda Hilâf ilmi fıkıh kavramlarının tanımlanması, çerçevelerinin açık bir biçimde ortaya konması ve olgunlaştırılmasında önemli bir fonksiyon icra eder.⁷

B- Mezhebi savunmanın ön planda tutulması müellifleri bu hedefi daha iyi gerçekleştirmek için muhtelif disiplinlerden istifadeye yöneltmiş ve böylece başta dil ilimleri ve mantık olmak üzere pek çok ilimden faydalanma yolu açılarak fıkıhın hareket dairesi genişletilmiştir. Savunulan görüşün doğruluğunu ispatlamak amacıyla onun pratik faydaları ve hikmetleri üzerinde de geniş biçimde durulmuş ve bu yolla İslâm Hukukunun meselelerinin felsefesi yapılmıştır. Hilâf ilmi, muhalif mezhepleri daha iyi anlama, muhalifle konuşma ve diyalog kurmanın bir yolu olmuştur. Hilâf ilmi sayesinde mezhep taassubu biraz kırılarak diğer mezheplerden günlük uygulamalarda istifade kapısı aralanmıştır.⁸

C- İnsan, ihtilafli görüşleri öğrenince, dini için en ihtiyatlı ve doğruya en yakın olanla amel eder. Kişi, en kolay ve en sağlam yoldan İslâm Hukukunun realitesine ulaşır. Benimsenmesi caiz olan görüşleri öğrenmiş olur.⁹

D- Hukuk ve usûl araştırmalarının gelişmesi üzerinde çalışma ve en geniş

⁷ İbn Haldun, Abdurrahim b. Muhammed (ö.1176/1762), *Mukaddime*, (hazırlayan: Süleyman Uludağ), Dergâh Yay. İst 1991, 2. Baskı, II/1070; el-Mısrî, a.g.e. , s. 80; İzmirli, İsmail Hakkı, *İlm-i Hilâf*, s.20.

⁸ Özen, Şükrü, "Hilâf", DİA XVII/535.

⁹ Özen, Şükrü, *İlm-i Hilâfin Ortaya Çıkışı ve Ebû Zeyd ed-Debûsi'nin Te'sisu'n-Nazar Adlı Eseri*, s.6.

hudutları içinde fikrî dallanmanın gerçekleşmesini sağlayıp sonuçlarından istifade etme imkânı oluşur. Mukayeseli çalışmalar, bizim bütün meselelerde bir fakihin ya da bir mezhebin görüşlerinin mutlak doğru sayılamayacağını kesin olarak anlamamızı sağlar. Bu ilmi mütalaa eden kimseler delil getirmek arzusunda oldukları şeye, delil getirme alıştırmaları yapmış olurlar.¹⁰ Hilâf ilmi sayesinde benimsenen görüşle ilgili şüpheler giderilir. Bu ilim, hilâfçıya görüş farklılıklarının sebeplerini ortaya çıkaracak bir meleke kazandırır.

1.1.2. İhtilâf Kavramı

Sözlükte geride kalmak ve biri diğerinin yerine geçmek anlamındaki “*half*” kökünden türeyen ihtilaf; görüş ayrılığı, çekişmek, karşı gelmek, anlaşmazlık, eşit olmamak gibi anlamlara gelir. “*Hakkı doğrulamak veya batılı geçersiz kılmak için, birbirine karşı iki taraf arasında yapılan tartışma ve çekişme*” şeklinde de tanımlanmıştır.¹¹ İslam hukukçularına göre ihtilaf, “*dünya ve ahirette insanı sıkıntıya düşüren veya saadete erdiren, din ve fikir ayrılığını ifade eder*”.¹² Bu tanım şu bakımdan itiraza açıktır. Fakihler arasındaki ihtilafların büyük bir çoğunluğu amelî ve içtihadî konulardadır. İhtilafın bu genel anlamdaki tanımına amelî ve içtihadî ayrılıklar şeklinde bir kayıt eklenerek tanım genişletilebilir.

İhtilaf kelimesi ise, bir kimsenin görüşünün akabinde ondan farklı bir görüşü ortaya koymak demektir ki; bir konuda ortak görüşe sahip olması anlamındaki ittifak kelimesinin zıt anlamlısıdır.¹³ Muhalefet ve ihtilâf bir kimsenin hal ve sözlerinde diğer bir kimseden farklı yol tutması demektir. Hilâf kelimesi ile ihtilâf kelimesi aynı kökten gelmelerine rağmen aralarında ince bir ayrım olduğu belirtilmektedir. Buna göre ihtilaf, amaç ve gayenin bir olmasıyla beraber yöntemin farklılığı anlamında iken, hilaf hem amaç ve gaye hem de yöntemin farklılığı anlamında kullanılmıştır. *Hilâf*, farklı amaç ve gayelere farklı yollardan gitmek anlamındadır ki, peşinden İslâm dinin hoş karşılamadığı tefrikayı getirmektedir. *İhtilâf*, farklı yollardan aynı noktaya ulaşmaktır ve bunda bir çeşitlilik ve zenginlik vardır. Nitekim Hz.

¹⁰ Özen, Şükrü, a.g.e. , s.5,6.

¹¹ Cürcânî, Ali İbn Muhammed es-Seyyid eş-Şerif, *Târifât*, Terc. Arif Erkan, Bahar Yayınları İstanbul 1997, 1. Baskı, Hilâf mad. s.99.

¹² Şâtibi, *el-Muvâfakat*, c. IV, s. 110, 144.

¹³ Tehânevî, a.g.e. , c. II, s. 57; Zebîdî, a.g.e. , c. XII, s.199.

Peygamber'in (s.a.v) (اِخْتِلَافُ أُمَّتِي رَحْمَةٌ) “*Ümmetimin ihtilafı rahmettir*”¹⁴ hadîsi de buna delâlet etmektedir. Bunların yanı sıra delile dayanmayan sözleri hilaf, delile dayanan sözlerin ise ihtilaf olduğu şeklinde de bir ayrıma da gidilmiştir. Fakat insanlar arasında sözlerinde cereyan eden ihtilaf sonunda niza ve çekişmeye götüreceği için ihtilaf kelimesi mecazen çekişme, münakaşa ve cedelleşme anlamlarında kullanılmıştır.¹⁵ Dolayısıyla bazen ihtilaf, hilaf mânâsında kullanılmıştır. Mesela: “*Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayın. İşte bunlar için büyük bir azap vardır*”¹⁶ âyetinde bunu görmekteyiz.

1.1.3. Hilâf - İhtilâf İlişkisi

İslam hukukçularının terminolojisinde hilâf, genelde ihtilafla eş anlamlıdır. İslam hukukçularının çoğunluğunun aksine İmam Şâtîbî *Muvâfakât* adlı kitabında, Hilâfın şer’î delillere uyarak Şâri’in maksadını araştırmaktan değil de insanı saptıran arzu ve hevadan kaynaklandığını söylemiştir. Bundan dolayıdır ki, İslam hukukunda sihhati kesin olan emirlere muhalif olan şeyler dikkate değer bulunmadığı gibi, Hilâf terimi de bu anlamda pek kullanılmaz ve nazar-ı itibara alınmaz. Şâtîbî’ye göre ihtilaf, hakkında kat’î (kesin) nass bulunmayan, ictihada dayalı meselelerde müctehidlerin ortaya koyduğu farklı görüşler ya da müctehidler arasındaki görüş ayrılığıdır. Ya da bazı delillerin kapalılığı ve o delillerin farkında olmayışı sebebiyle müctehidlerin nazarında çelişen iki ya da daha fazla ihtimale de açık olan meseleler hususunda ortaya çıkan durumdur.¹⁷ Şu kadar var ki, Hilâf ve ihtilaf terimlerini İmam Şâtîbî’nin anlayıp benimsediği gibi birbirinden farklı düşünmek dayanağını göremediğimiz ve Şâtîbî’ye has bir durumdur. Hâlbuki İslam hukukçularının çoğu Hilâf ve ihtilafı genelde aynı ve benzer anlamda kullanırlar.

¹⁴ Nevevî, Muhyiddin, *el-Minhâc Şerhu Sahîh Muslim b. el-Haccâc*, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1999, c.XI, s. 93.

¹⁵ Tehânevî, Muhammed Ali b. Ali b. Muhammed, *Keşşâfu Istilâhâti'l-Funûn*, Birinci Baskı, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1998, c. II, s. 57.

¹⁶ Hicr suresi, 15/9.

¹⁷ Şâtîbî, a.g.e. , c. IV, s. 110, 144.

İhtilaf, ittifakın karşıtı olup “görüş ayrılığına düşmek, ulaşmamak” veya “farklı görüşlere sahip olmak” manasına gelir.¹⁸ İhtilaf, farklı görüşler karşısında içlerinden birini daha güçlü veya daha zayıf olarak nitelendirmeyip tarafsız kalmayı yahut zayıf da olsa bir tarafa temayülü yansıttığından bir ölçüde olumlu bir çağrışıma sahiptir. Hilâf ise, tez ve antitezden birini benimseme, diğerine karşı tavır alma anlamı taşır. Aralarındaki bu farklar sebebiyle ihtilaf tabiri, çoğunlukla delile dayalı görüş, hilâf tabiri ise delilsiz görüş hakkında kullanılır. Bir başka deyişle güçlü olan ve yaygınlık kazanan görüş genelde ihtilafı, zayıf veya genel kabul görmeyen görüş ise hilâf tabiriyle ifade edilir.¹⁹

İhtilâf, ilk dönemlere ilişkin olarak kullanıldığında, bilhassa sahabe ve tabînin ve müteakip dönemdeki müctehidlerin görüş ayrılıkları kastedilir ve “ilmü’l-ihtilâf” tabiri bu farklı görüşleri bilmek anlamına gelir. İşte bu ilk dönemlerdeki görüşlerin önemini ve değerini vurgulayan, ihtilafı bilmeyen kimselerin fetva vermesinin uygun olmadığı şeklindeki anlayış, bu farklı görüşlerin derlenip bir araya getirilmesinde etkili olmuştur. Bu derleme faaliyeti teknik anlamdaki bir İlm-i Hilâf değildir. Bu faaliyetin, farklı görüşlere yer verdiği için hilâfiyât kapsamında değerlendirilmesi gerektiği belirtilmektedir.²⁰

İhtilâf, (söylenen doğru, yanlış ve şâz görüşü göz ardı ederek) ictihâdî meselelerde İslam hukukçularının üzerinde ittifak etmediği şeydir. İbni Teymiyye’nin şu sözü bu kullanımlara bir örnektir: “O, fıkıh usûlünde Hilâf ve mezhep (görüş) sahibi olanların kendisine meylettiği pek çok kıyastan daha kuvvetlidir”²¹. “Bunun gerekmediği hususunda âlimler arasında bir Hilâf yoktur.”²² İbn Haldûn da Mukaddime adlı eserinde şöyle der: “Bil ki, şer’i delillerden çıkarılmış olan bu fıkıh ilminde müctehidler arasında anlayış ve görüşlerinin değişik olması sebebiyle bulunması mutlaka gerekli olan çok ihtilaf vardır.”²³ İbn Teymiyye ve İbn Haldûn’un sözlerinden anlaşılıyor ki, hilâf kelimesinden maksat, değerini,

¹⁸ Doğan, Mehmet, a.g.e. , İhtilaf mad. s.527; Özen Şükrü, “Hilâf”, DİA XVII/527; Goldziher, Iqaz, İslâm Ans. (İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Ansiklopedisi) Milli Eğitim Basımevi, İst. 1966, İhtilaf mad. V/946.

¹⁹ Özen, Şükrü, “Hilâf”, DİA XVII/527.

²⁰ Özen, Şükrü, “Hilâf”, DİA XVII/527.

²¹ İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâva*, XX, s.42.

²² İbn Teymiyye, *Mecmûu Fetâva*, III, s.117 (Buralarda İbn Teymiyye “ihtilâf” terimini Hilâf anlamında kullanmıştır.)

²³ İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, s.456.

doğruluğunu ve yanlışlığını göz önüne almaksızın İslam hukukçularının ortaya koyduğu farklı görüşlerdir. Bizce ihtilafın gerçek anlamı bu olmalıdır.

Sonuç olarak tespit ettiğimiz kadarıyla İslam hukukçuları arasında görüş farklılıklarını ve ayrılıkları ifade etmede “*ihtilaf*” terimi kullanılmıştır. Hilâf terimi ise, görüş farklılıklarının sistemli bir şekilde ifade edilmesi ve metodik olarak incelenip değerlendirilmesi anlamında daha sonraki dönemlerdeki İslam hukukçuları tarafından kullanılmaya başlamıştır. Hilaf ve İhtilaf arasında böyle bir farkın olması ihtilafın sadece fıkhi ve ictihadî meselelerde ve furûatta olabileceğini, itikadi meselelerde ise ihtilafın meşru olamayacağı sonucunu ortaya çıkarmıştır.

1.1.4. Hilâf - Hilâfiyât İlişkisi

Hilâf ve Hilâfiyât terimleri anlam ve kullanıldıkları yerler bakımından birbirine yakın kavramlardır. Bu anlam benzerliği ve yakınlığı sebebiyle hilâf ve hilâfiyât kavramlarını eş anlamlı olarak kabul edenler olduğu gibi, aralarında ince bir ayırım gözetilenler de bulunmaktadır. Ayırım yapanlar bu iki kavram arasındaki anlam farkını şöylece belirtmektedirler. İlm-i hilâf terkibi ile genelde farklı görüşleri bilme ve birbirleriyle mukayese etme anlamında basit bir hilâf bilgisi kastedilmektedir. Yani hilâfiyât; genellikle sahabe ve tabiin görüşleri hariç tutularak, fakihlerin birbirlerinden aykırı ve farklı olan görüşlerinin hem mukayesesi hem de savunulması gibi amaçlarla farklı görüşlerin toplanarak bir araya getirilmesi işidir.

Buna göre başlangıçtan itibaren fakihler arasında ortaya çıkan farklı görüşlerle ilgilenme ve onları bilme işine hilâfiyât; mevcut farklı görüşleri derleyen eserlere de hilâfiyât literatürü denilmektedir. Bu anlamdaki hilâfiyât, teknik anlamdaki ilm-i hilâftan hem amaç hem de içerik bakımından farklılık arz etmektedir. Hilâfiyât, ilk dönemlerdeki “*ilmü'l-ihtilâf*” kavramının içeriğine sahiptir ve o anlayışın devamı mahiyetindedir. Nitekim fakihlerin görüş ayrılığını ifade için genellikle hilâf ve hilâfiyât kavramlarının tercih edildiği belirtilmektedir.

Tabiin döneminden itibaren ortaya çıkan ve fetva verecek kişilerin, daha öncekilerin görüşlerini bilmek zorunda oldukları şeklindeki yaygın kanaat, mevcut farklı görüşlerin fukaha tarafından derlenmesi sonucuna götürmüş olduğunu ifade etmeliyiz. Bu derlemenin amacı, herhangi bir görüşü savunmaktan ziyade pratik gerekçelerle mevcut farklı görüşleri bilmekten ibarettir (*ilmü'l-ihtilaf*). Diyanet Vakfı

İslâm Ansiklopedisi Hilâf ve İhtilaf maddelerini yazan Şükrü Özen, ilm-i hilâf ve hilâfiyât tabirleri arasında ayırım yaptığından dolayı, ilk dönemlerden itibaren hicri III. yüzyılın sonlarına kadar olan bu yöndeki faaliyetleri teknik anlamdaki ilm-i hilâfin kapsamı içinde değerlendirmemektedir. Bu faaliyetleri genel anlamda mukayeseli hukuk karşılığında “*ilmü'l-ihtilaf*” ya da “*hilâfiyât*” olarak değerlendirmektedir.²⁴ Özen’in isabetle belirttiği gibi ilk dönem ilmu'l-ihtilaf tabirinin kullanımı farklılaşarak yerini teknik anlamdaki ilmi Hilâfin aldığı söylenebilir. Hilâf, hilâfiyât, ilm-i hilâf tabirlerinin tarihi süreç içerisindeki gelişimi ve telif edilen eserler göz önünde bulundurulduğunda kanaatimizce bu değerlendirmenin isabetli olduğu ortaya çıkmaktadır.

1.1.5. Hilâf - Mukayeseli Hukuk İlişkisi

İhtilaf ve hilâftan bahsedebilmek, daha doğrusu yorum ve kanaatlerin farklı ve benzer yönlerini tespit edebilmek için mukayese yapılması zorunludur. Hilâf veya ihtilaf, mukayesenin sonucu ve ürünüdür. Bu bakımdan Hilâf ile mukayeseli hukuk arasında bir benzerlik olduğu belirtilmektedir.

Mukayeseli hukuktan bahsedilebilmesi için öncelikle muhtelif hukuk sistemlerine ve aynı meseleye ait kaideler birbirleriyle mukayese edilmelidir. Yani mukayeseli hukukta en az iki hukuk sisteminin, aynı konuya ilişkin düzenlemeleri gerek şekil, gerekse muhteva yönünden karşılaştırılmaktadır. Dolayısıyla mukayeseli hukuk demek; çeşitli ülkelerdeki hukuk sistemlerinin ve normlarının karşılaştırmalı olarak ele alınıp uyuşan ve ayrılan noktalarının belirlenmesini konu alan bir hukuk disiplini demektir.²⁵

Günümüzde çeşitli hukuk sistemlerinin ve normlarının karşılaştırmalı bir yöntemle ele alınarak benzer ve farklı noktalarının belirtilmesi anlamındaki mukayeseli hukuk çalışmaları, modern dönemden çok önceleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Milattan önceki asırlarda da başka hukuk sistemleriyle gerek iktibas ve gerekse felsefi açıdan ilgilenme girişimleri olmuştur. Mesela Aristo'nun öğrencilerinden Theoghrotes'in, “*Kanunlar*” adlı eserinde muhtelif hukuk kanunlarını mukayese ettiği ifade edilmektedir. Yine ilk defa olarak bir hukuk

²⁴ Özen, Şükrü, “Hilâf”, DİA XVII/533.

²⁵ Özen, Şükrü, “Hilâf”, DİA XVII/536.

kaidesinin mücerret surette mütalaa edilemeyeceğini, tarihi kaynağına ve tatbik edileceği ortamın şartlarına bakılması gerektiğini söyleyen Montesquie, mukayeseli hukukun kurucusu sayılmıştır.²⁶ Buraya kadar genel hatlarıyla mukayeseli hukuk kavramını ve tarihi oluşum sürecini anlatmaya çalıştık. Bundan sonra İslâm hukukunda ortaya çıkan ilm-i hilâf ile mukayeseli hukuk arasında ne gibi bir münasebetin var olduğunu anlatmaya çalışacağız.

Çağdaş müellifler genellikle hilâf ilmini “*mukayeseli hukuk ilmi*”²⁷ veya “*Mezhepler arası mukayeseli hukuk (fıkh-ı mukâran)*”²⁸ olarak takdim etmektedirler. Ancak günümüzde mukayeseli hukuk adıyla anılan hukuk disipliniyle hilâf ilmi bazı benzerlikler taşımakla birlikte bütün yönleriyle örtüşmemektedir. Mukayeseli hukuk, çeşitli ülkelerdeki hukuk sistemlerinin ve hukuk normlarının karşılaştırmalı bir yöntemle ele alınıp benzer ve farklı noktaları konu alan tarafsız bir hukuk disiplini. Buna karşılık hilâf ilminin ise, İslâm Hukuku çerçevesi içinde kalması ve başka hukuk sistemlerini tartışma gayesi gütmemesi, sadece muhtelif İslâm hukukçularının görüşlerinin ve bu görüşlerin çıkış noktalarını belirtilmekle yetinildiği bir hukuk disiplini olduğu iddia edilmiştir. Yine Hilâf ilmi ile yazılan eserlerde mezhep taassubundan uzak ve tarafsız olanlar olduğu gibi tarafsızlıktan uzak ve farklı saik ve kaygılarla kaleme alınmış veya sadece mezheb müdafaasını esas alan eserler de mevcuttur.

Günümüzde ise mukayeseli hukukun önemi çok daha fazla artmıştır. Müslümanların karşılaştıkları hukuki problemler çoğalmıştır. Bundan dolayı günümüz dünyasında müslümanların karşılaştıkları problemlere yeni ve pratik çözümler arama gayesiyle hukuk mirası bütünüyle incelenerek gerektiğinde istifade yoluna gidilmelidir. Günümüz modern hukuk çalışmalarında tıpkı ilk asırlarda olduğu gibi belli mezhep ve ekollere taassuptan uzak bir şekilde yaklaşılmaya gayret gösterilmekte ve hukuk ekollerinin ortak noktaları ve yeni çözüm önerileri günün ihtiyaçlarına cevap veren uygun çözüm yolları ya mezhep içinden ya da farklı mezhep görüşleri arasından tercih edilmektedir. Sünnî fikhın yanında Şia ve batı

---

²⁶ Özen, Şükrü, a.g.e. , s.31.

²⁷ Bilmen, *Ömer Nasûhî, Hukuku İslâmiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1976, I/324.

²⁸ Dağcı, Şamil, a.g.m, s.7.

hukuku da incelenmekte, ilmi toplantı, konferans, sempozyum, master ve doktora gibi bilimsel çalışmaların sayısı son yıllarda artmaktadır.

1.1.6. Hilâf - Fıkıh Usûlü İlişkisi

Hilâf ve Fıkıh Usûlü arasındaki amaç benzerliği ve yakınlıktan dolayı müçtehit, hüküm çıkarmaya yarayan kaideleri yani fıkıh usûlünü bilmeye nasıl muhtaçsa, Hilâfçı da aynı şekilde fıkıh usûlünü bilmeye muhtaçtır. Ancak müçtehit bu kaidelere hüküm çıkarmak için ihtiyaç duyarken; Hilâfiyâtçı, hukukî meselelerde ulaşılan sonuçları, muhalifin deliller göstererek yıkmasından korumak için ihtiyaç duyar. Yani fıkıh usûlü üretir, hilâf ilmi ise muhafaza eder.²⁹ Buna göre fıkıh usûlü ve hilâf ilmi arasındaki temel fark; fıkıh usûlünün hüküm çıkarmaya, hilâf ilminin ise çıkarılmış hükümleri korumaya veya yıkmaya ilişkin olmasıdır. Netice olarak, fıkıh usûlcüsü, usûl kurallarını, bunlardan hüküm istinbat edebilmek için öğrenirken, hilâf bilimci ise istinbat edilen bu hükümleri muhaliflerine karşı savunmak için öğrenmektedir. Yani hilâf ilmi açısından usûl, fakihin sadece kendi görüşü açısından bir savunma, karşıt görüş açısından ise bir hücum aracı olarak görülmektedir. Fıkıh usûlü, fıkıh problemlerini çözmeye yarayan kaideleri öğretir. Hilâf ve cedel ilmi ise fıkıh problemlerini çözme amacı taşımaz.

Gazzâlî'ye (ö.505/1111) göre Hilâf ilmi, fıkıh usulü gibi hükümlerin delillerinden ve bu delillerin delalet biçiminden bahseden bir ilimdir. Fıkıh usûlü bunlardan icmali olarak bahsederken, Hilâf ilmi ayrıntılı bir biçimde ele alır. Mesela, Hilâf ilmi bir kadının velisinin izni bulunmadan evlenmesi konusundaki hadis-i şerifin hususa delâletini ve besmelesiz olarak kesilen hayvan hakkındaki ayetin yine hususa delâletini inceler. Fıkıh usûlü ise bu meselelerden herhangi birini misal için dahi ele alıp incelemeyiz. Bunun yerine fıkıh usûlü şer'î hükümlerin kaynakları olan, kitap, sünnet, icma ve bunların sıhhat ve sübut şartlarını ve delalet şekillerini araştırır. Aslında fıkıh usûlü ile furuu fıkıh arasındaki fark da budur.³⁰

Son dönemlerde ve günümüzde hilâf ilmiyle, ilmü'l-mukâran (*mukayeseli hukuk ilmi*) arasında bir benzerlik ve aynı anlamda kullanılıştan bahsedilebilir. Ömer Nasûhî Bilmen (ö.1391/1971) hilâfiyât ilmini, "*mukayeseli hukuk ilmi*" anlamında

²⁹ İbn Haldun, *Mukaddime*, II/1070; Hacı Halîfe, *Keşfu'z-Zunûn*, I/721; el-Kannûci, *Ebcedul-ulûm*, II/277; İzmirli, İsmail Hakkı, *İlm-i Hilâf*, s.3.

³⁰ Gazzâlî, *Mustasfa*, Bulak 1324, s.24.

kullanmıştır.³¹ Ayrıca Hilâf ilmini “*mezhepler arası mukayeseli fıkıh/hukuk*” (mukarenetü’l- mezâhib) olarak takdim edenler de bulunmaktadır.³²

Hilâf ilminin mukayeseli hukuk ilminin konu ve yöntemlerini kullanması ve ortak benzer problemleri ele alarak ortaya çıkması ve gelişmesi bu iki disiplin arasındaki benzerliği açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca teoride ve pratik uygulamada İslam hukukunun kanunlaştırmalar ve kodifikasyonlar yoluyla diğer hukuk sistemlerinin karakteristik özelliklerini gösterdiği ve diğer hukuk sistemleriyle mukayese edildiğinde bazı yönlerden benzeştiği kabul edilmektedir. Mukayeseli hukukun tanımı, amacı ve metotlarıyla ilgili farklı görüşler ve söylemler günümüzde hâlâ canlılığını devam ettirmektedir

1.1.7. Hilâf - Cedel İlişkisi

Hilâf ilmi ile cedel arasında çok yakın bir münasebetin olduğu belirtilmektedir. Cedel ilminin çeşitli tarifleri yapılmıştır: İbn Haldun cedel ilmini; “*farklı fıkhi mezhep mensupları veya başkaları arasında cereyan eden münakaşa ve münazaraların âdabını bilmek*”³³ olarak tarif etmiştir. Hacı Halife (Kâtib Çelebi) ve Taşköprüzâde “*imkân ölçüsünde, vaz olunmuş herhangi bir şeyi korumaya veya yıkmaya muktedir kılan bir ilimdir. Cedelci cevaplayandır ya da soru sorandır, vaz olunmuş bir şeyi korur ya da vaz olunmuş bir şeyi yıkar.*”³⁴ Ya da “*benimsenen görüşü çürütmeye yönelik itirafların bir hüccetle veya şüphe ortaya atarak savuşturulması*”³⁵ şeklinde de tanımlanmıştır. Hudari Bek cedeli, “*ister şer’î bir hüküm olsun, ister olmasın bir görüşü yıkmaya ya da korumaya ulaştıran kaideler*”³⁶ şeklinde tarif etmiştir.

Bu tariflerden ortaya çıktığı üzere bir tezin doğruluk veya yanlışlığını tartışan cedel ilmi muhatabını ilzam etmek veya bir görüşün üstünlüğünü ortaya koymak ve benimsetmek amacını taşımaktadır. Cedel ilmi bu amaçla fukaha tarafından da kullanılmıştır. Cedelin diğer bir özelliğinin de doğruyu arama yerine benimsenen

³¹ Ömer Nasûhî Bilmen, *Hukuku İslamiyye ve Istilâhâti Fıkhiyye Kâmusu*, I/335.

³² Nezâratü’l-Evkaf ve-şuûnül İslamiyye, *El Mevsuatü’l-Fıkhiyye*, Kuveyt 1983, , II. Baskı I/51.

³³ İbn Haldun, *Mukaddime*, II /1071.

³⁴ Hacı Halife, a.g.e. , c. 1/721; el-Kannûci, a.g.e. , c. II/276.

³⁵ el-Mısırî, Zekeriyya Abdurrezzak, *Ma’rifetu İlmi’l-Hilâfi’l-Fıkhi; Kantaratun ilâ Tahkiki’l-Vifâki’l-İslâmi*, s.22; Özen, Şükrü, “Hilâf”, DİA XVII /528.

³⁶ el-Mısırî, Zekeriyya Abdurrezzak, a.g.e. , s.23.

görüşü savunma olduğu, bu nedenle de bir bakıma muhatabın yanlısını aramak amacıyla olduğu belirtilmektedir. Cedel, bir anlamda karşıt görüşleri savunan iki kişinin söz düellosu olarak da özetlenebilir.

Cedel yapan kişi “*mücâdil*” “*münâzır*” ve “*cedelî*” olarak adlandırılır. Hilâf ilmi ve cedel ilmi arasında ne gibi bir ilişkinin olduğuna gelince; her şeyden önce savunulan bir görüşün kendi içinde çelişik olması, hilâf ilminin amacıyla ters düşmektedir. Cedel de mantık ilimlerindedir. Mantık ise, ilim adamını çelişkiye düşmekten korur. Bu bakımdan hilâf ilmi ile “*mantığın, tartışma usûlüne bir yansıması olan ve düşüncedeki çelişkileri tartışarak ortaya koymak*” olarak tanımlanan cedel ilmi arasında bir ilişki vardır. Ancak Hilâf ilminde mantık amaç değil; savunulan görüşün ispatında bir araç olarak kullanılmaktadır. Hilâf ilmi, teorik olarak cedel ilmiyle ilgili olduğundan çok defa cedel ilmiyle karıştırılmış ve birbirinin yerine kullanılmıştır. Nitekim İbnü'l-Efkâni'nin “*şer'î hüccetlerin ortaya konulması, şüpheleri ve delilleri çürütecek mahiyetteki itirafların giderilmesi ve Hilâf problemlerinin belli bir düzene kavuşturulmasını gösteren ilim*” şeklindeki cedel tanımı birçok müellif tarafından hilâf ilmi için de kullanılmıştır. Ayrıca cedel ilminin madde, Hilâf ilminin ise onun sureti yerinde olduğu belirtilmektedir. Yani cedel, ihtilafı delillerin maddelerinden, Hilâf ise suretlerinden bahsetmektedir. Cedel ilmi, prensip ve kurallar ortaya koyarken, Hilâf ilmi örnekleme yapmaktadır. Neticede hilâf ilmi, ilkelerini cedel ilminden almıştır. Hem hilâf hem de cedel ilmi, usûl-i fikhın fûrûu olarak gösterilmiştir.³⁷

İlm-i Hilâfta, hilâfiyât fikhi malzemeyi, cedel ise metodolojiyi oluşturmaktadır. Bir bakıma fıkıh-fıkıh usûlü ilişkisi ile hilâf-cedel ilişkisi arasında bir benzerlik söz konusudur. Ancak fıkıh usûlü, şer'î delillerden hüküm çıkarma (istinbat) amacı taşırken, cedel savunma amacı taşımaktadır. Hilâf, cedelin fıkıha yansıması, daha doğrusu fıkıh alanında pratize edilmesi gayretidir.

Cedel (diyalektik) “*Bir tezin doğruluk ve yanlılığını göstermek amacıyla yapılan tartışma kurallarından bahseden bir ilimdir.*” şeklinde de tanımlanmıştır. Cedelin öncelikle karşı görüş ve inancı susturma kendi görüşünü kabul ettirme anlamında din dışı konulara has olduğu söylene de fıkıh ile olan ilişkisinden dolayı

³⁷ Hacı Halife, *Keşfu'z-Zunûn*, I /721; el-Kannûci, *Ebcedu'l-Ulûm*, II/276; İzmirli, İsmail Hakkı, *İlm-i Hilâf*, s.3.

dini ilimlere has kılındığı da ifade edilmiştir. Cedelin amacının karşıt düşünceyi yıkma, ilzam ve nakzetme amacı taşıdığı, Hilâf ilminin ise bu anlamda böyle bir yarar gözetmeyip ancak mezhepler arasındaki farklı içtihadi hükümlerin delillerini bilip karşı görüş ve mezhep hakkında şüphe uyandırarak kendi görüş ve mezhebini savunma iddiasında olduğu ifade edilmektedir.³⁸

1.1.8. Hilâf - Münazara İlişkisi

Hem sözlü hem de yazılı tartışmalarda da bir takım kurallara uyulması gerekir. Bu bakımdan Hilâf ilmi, “*ilmu âdâbi'l-bahs ve'l-münâzara*” ile de ilgilidir.

Hilâfçının, karşılıklı fikri ve ilmi mütalaada bulunma ve karşı görüşlere usûlüne uygun itirazlar yöneltmede dikkate alması gereken ilkelere (*İlmu'l-Bahs ve'l-Münâzara*) riayet etmesi, kendisini sadece hasmını ilzam edip susturmaya yönelik olan cedelden kurtaracaktır. Münazaranın cedelden farkı, münazarada gaye doğruya ulaşmak olduğu halde, cedel ve Hilâf doğruluk endişesi taşımaksızın herhangi bir konuyu savunmayı hedef seçmiştir.

Münazara ilminin amacı farklı kanaat sahibi fakihin, karşı kanaatlere eleştirel bir yaklaşımda bulunarak doğrunun bulunmasına katkıda bulunmaktır. Yani tartışmacıların gayesi hakikate ulaşmaksa bu yapılan tartışma münazaradır.³⁹ Gerek mezhep içi, gerekse mezhepler arası savunma amaçlı tartışmalarda taassuptan kaçınmak gerekir. Ayrıca tartışma muhatabı küçük düşürme, şöhret kazanma ve kendisini ön plana çıkarma gibi amaçlara yönelik olmamalıdır. İlmi tartışmalarda amaç, muhatabı ilzam etmek değil, doğruyu aramak olmalıdır.

1.2. Hilâf İlminin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

1.2.1. Hilâfın Ortaya Çıkışını Hazırlayan Sebepler

Öncelikle insan tabiatının bir özelliği olarak insanların farklı farklı düşünmesi ve görüşlerinin farklı olması tabiidir. Çünkü Yüce Allah, insanları farklı farklı yaratmıştır. İnsanlar hem düşünce olarak, hem de yaratılış olarak eşit değildirler. Nitekim bu durumu bize Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'de şöyle haber vermektedir: “*Rabbın dileseydi, bütün insanları bir tek millet yaptırdı. (Fakat) onlar ihtilafa*

³⁸ Yavuz, Yusuf Şevki, “Cedel” mad. DİA VII/208.

³⁹ el-Mısri, Zekeriyya Abdurrezzak, *Ma'rifetu İlmi'l-Hilâfi'l-Fıkhi; Kantaratun ilâ Tahkiki'l-Vifâki'l-İslâmi*, s.23; Dağcı, Şamil, a.g.m. , s.13,14.

düşmeye devam edecekler.”⁴⁰ Eğer insanlar eşit yaratılsaydı birbirlerinden müstağni oldukları gibi maslahatlar ve menfaatler de gerçekleşmezdi. Ayrıca Kur'an-ı Kerim istişareyi emir ve tavsiye etmiş⁴¹ Hz. Peygamber de ümmete istişareyi tavsiye edip bizzat kendisi uygulayarak da tatbik etmiştir. Yine usûlüne uygun olarak yapılan ancak farklı sonuçlar doğuran yorum ve içtihat farklılıkları Hz. Peygamberin diliyle rahmet olarak nitelendirilmiştir.⁴² Hatta içtihat faaliyeti o derece takdir ve teşvik edilmiştir ki, içtihadında yanılarak hatalı bir sonuca ulaşsa bile, salt fikri mesaisi sebebiyle müçtehidin yine de sevap alacağı Hz. Peygamber tarafından ifade edilmiştir.⁴³ Sahabe aralarında herhangi bir meselede anlaşmazlığa düştüklerinde, hemen meseleyi Hz. Peygambere götürüyorlardı ve Hz. Peygamber de problemi Yüce Allah'n istediği şekilde çözmekteydi. Yani bu dönemde teşri'in kaynağı Kur'an-ı Kerim ve sünnet idi.⁴⁴ Ancak ne zaman Hz. Peygamber vefat ettiler, sahabe arasında da ilk ihtilaflar ortaya çıkmaya başladı.

Hulefâ-i Râşidîn döneminde de fakih sahabeler içtihatlarda bulundular. İhtilaf, içtihadın sonucudur. İctihat ise fakihlerin doğruyu bulma yolunda gayretlerinin şiddetinin ve akıllarını çalıştırmalarının delili olduğu gibi aynı zamanda fikhî canlılığının da bir delilidir. Sahabenin fakihleri de içtihat ettikleri konularda ihtilaf etmişlerdir.⁴⁵ Sahabenin, kendilerine herhangi bir mesele getirildiğinde ne şekilde hüküm vereceğini bize gösteren meşhur Muaz hadisidir. Bu hadise göre problem önce Allah'ın kitabına göre çözümlenir. Eğer onda yoksa Resûlünün sünnetine göre çözümlenir. Şayet sünnette de probleme çözüm bulunamamışsa o zaman müçtehid kendi re'yi ile içtihat ederdi.⁴⁶

Tabiîn dönemiyle birlikte fetva verecek kimselerin kendilerinden öncekilerin görüşlerini bilmek zorunda oldukları şeklinde bir anlayış yaygınlık kazanmaya

⁴⁰ Hûd Suresi, 11/118.

⁴¹ Âli İmran Suresi, 3/159; Şûra Suresi, 42/38.

⁴² İbn Abbas (ra)'tan “*Ümmetimin ihtilâfi rahmettir.*” farklı varyantlarla da rivayet edilmiştir. Bkz. el-Aclûni, İsmail b. Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ ve Müzîlu'l-İlbâs*, Dâru İhyâit-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1451, 3. Baskı, 1/64.

⁴³ Buhâri, Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahih*, el-Mektebetu'l-İslâmiyye, İst. 1981, İ'tisam 21.

⁴⁴ el-Mısırî, Zekeriyya Abdurrezzak, *Ma'rifetu İlmi'l-Hilâfi'l-Fıkhi; Kantaratun ilâ Tahkiki'l-Vifâki'l-İslâmi*, s.40; Zeydan, Abdülkerim, *el-Medhal li Dirâsetiş-Şeriyetel-İslâmiyye*, (b.y), (ty), s.98; el-Hudari Bek, Muhammed, *Târihu't-Teşri'l-İslâmi*, Dârul-Ma'rife, Beyrut 1997, s.31.

⁴⁵ Zeydan, Abdülkerim, a.g.e. , s.107,108.

⁴⁶ Ebû Davud, Süleyman b. el-Eş'âs es-Sicistânî, *Sünenu Ebu Davud*, Dâru İhyâis-Sünneti'n-Nebeviyye Akdiyye, Bkz. Muaz Hadisi, s.11.

başladı. Bu anlayış beraberinde öncekilerin görüşlerinin derlenmesi sonucunu getirdi. Bu kanaati taşıyan İmam Ebû Hanife (ö.150/767); *“insanların en bileni (âlimi) onların Hilâflarını en iyi bilendir”* demiş ve Ebû Mûtî’in: *“Bana en üstün fıkhi söyle”* sözüne cevap olarak da : *“Kişinin Allah’a imanı, şer’î hükümleri, sünnetleri, hadleri ve ümmetin ihtilaf ve ittifak ettiği konuları öğrenmesidir”* demiştir. Ömer b. Abdülaziz (ö.101/719): *“Kızıl develerimin olması ahabın ihtilaf etmiş olması kadar beni sevindirmez”* demiştir.⁴⁷ Katâde: *“En âlim insan, insanların ihtilaflarını en iyi bilendir”* demiştir. İmam Mâlik: *“insanların ihtilaf ettikleri konuları bilmeyene fetva vermek caiz değildir”* demiş, bunun üzerine kendisine: *“Re’y ehlinin ihtilafı mı?”* diye sorulunca o da: *“Hayır! Hz. Peygamber’in ahabının ihtilafı, Kur’an-ı Kerim’in nâsih ve mensubu ve Resulullah’ın hadisi”* şeklinde cevap vermiştir. Ayrıca seleften bazılarının: *“Âlimlerin ihtilaflarını bilmeyenin ilmini ilim saymazlardı.”*⁴⁸ dedikleri de rivayet olunmuştur. Devlet başkanlarının fukaha arasındaki ihtilafları bilmeye önem vermeleri de hilâf ilminin bir ilim olarak tedvinine zemin hazırlamıştır. Mezhepleşmenin ortaya çıkması ile beraber kendi mezheplerinin üstünlüğünü ortaya koymak ve diğer mezheplerin kusurlarını göstermek amacıyla eserler kaleme alınmaya başlanmıştır. Fıkıh öğrencilerinin Hilâf meselelerini ezberlemede güçlük çekmeleri, bu meselelerin istinbat yollarının anlaşılmasının zor olması, bu meselelerin kaynağının gerçeğine ulaşmadaki bilgilerin kıtlığı ve bu konularda tartışma yaparken söz mahallerinin karışıklığı gibi sebepler de Hilâf ilminin bir ilim olarak tedvinini zaruri kılmıştır.⁴⁹ İşte örneklerini daha da çoğaltabileceğimiz bütün bu hususlar zamanla farklı görüşlerin önemini ve ihtilafların bilinmesinin gerekli olduğu anlayışını ortaya çıkarmıştır.

1.2.2. Doğuşu

Hilâf ilminin doğuşu, mezheplerin teşekkülü dönemine kadar götürülmektedir. Görüş farklılıklarının belirginleşmesi fıkıh ekollerinin ortaya çıkışıyla aynı döneme rastlamaktadır. Ancak Hilâf ilmi de mezheplerin teşekkülü devrinde diğer ilimler gibi müstakil bir ilim dalı olarak ele alınmış değildir. Hilâf

⁴⁷ Özen, Şükrü, *İlm-i Hilâfın Ortaya Çıkışı ve Ebû Zeyd ed-Debûsi'nin Te'sîsu'n-Nazar Adlı Eseri*, s.17,18.

⁴⁸ el-Mısırî, Zekerîyya Abdurrezzak, *Ma'rifetu İlmî'l-Hilâfi'l-Fıkhi; Kantaratun ilâ Tahkiki'l-Vifâki'l-İslâmi*, s.82,83.

⁴⁹ ed-Debûsi, *Te'sîsu'n-Nazar*, s.9.

ilmi, mezhep içi veya mezhepler arası mukayeseli görüş farklılıklarının tam olarak belirginleşmesi ve mezheplerin kurumsallaşmasından sonra müstakil bir ilim dalı olarak ele alınmıştır. Yine Hilâf ilminin, fıkhn ve fıkhn usûlünün gelişim süreciyle uyumlu ve eş zamanlı bir gelişim süreci izlediği söylenebilir. Fıkhn ekollerinin teşekkülü döneminde, ihtilaflı konular, bazen fıkhi meseleler içinde bazen de ilgili baplarda karışık olarak ele alınmıştır. Hilâf ilminin, cedel ilminin şer'î ilimlere ve özellikle fıkha uyarlanmış şekli olduğu kabul edilirse, Hilâf ilmîn doğuşunun Aristo mantığının tercümesinin yapıldığı hicri III. (IX.) yüzyılın sonlarına götürülmesinin mümkün olduğundan da bahsedebiliriz.

Neticede bu ilmin ekilen tohumları taklit asrından önceye kadar uzamaktadır. Mezhep kurucuları birbirleriyle buluştuklarında tartışır ve fikri münazaralar yaparlardı. Mesela Ebû Yusuf önce İbn Ebî Leyla'dan, sonra Ebû Hanife'den ders almış ve bu iki fakih arasındaki ihtilafları ele alan "*İhtilaflu Ebi Hanife ve İbn Ebi Leyla*" adlı eseri kaleme almıştır. Aynı şekilde İmam Muhammed, önce Kûfe, sonra da Medine ekolünde ders görmüş ve Ebû Hanife'nin görüşlerini Medine ekolüne karşı savunmuş ve delillerle onu desteklemeye çalışmıştır, İşte bu çalışmalar hilâf ilminin gerçek başlangıcını oluşturmaktadır. Zaten bu asırda taklit, kuru taassup derecesine varmamıştır. Ayrıca sahabe ve tabiînin ihtilafları bu asırdan önce de bilinmekteydi. Mezhepleşmenin belirginleşmesiyle bu sahadaki eserler çoğalmaya başlamıştır.

Hilâf ilminin kurucusu olarak genellikle Hanefi fakih Ebû Zeyd ed-Debûsi (ö.430/1039) gösterilmektedir.⁵⁰ Bunun yanında Hilâfa dair ilk eser verenin "*el-Muharrer fin-Nazar*" ve "*el-Muharrer fil-Hilâf*" adlı eseriyle Ebû Ali Hasan b. Kasım et-Taberî (ö.350/961) olduğu da belirtilmektedir.⁵¹

Debûsi'nin, Hilâf ilminin kurucusu olup olmadığı meselesi tartışmalıdır. Çünkü Hilâf, müçtehitlerin görüş ayrılıklarının bir araya getirilmesi ise bu çabalar çok daha erken dönemlerde, II. (VIII.) yüzyılın ortalarında başlamış ve bu amaçla eserler telif edilmiştir. Yani hicri II. asırda mezhepler arası iç hukuk mukayesesi başlamış ve konuya ilişkin eserler telif edilmiştir. Eğer Hilâf, mezhep savunması

⁵⁰ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, s.4; el-Mısrî, Zekerıyya Abdurrezzak, *Ma'rifetu İlmî'l-Hilâfil-Fıkhi-Kantaratun ilâ Tahkiki'l-Vifâki'l-İslâmi*, s.19.

⁵¹ Hacı Halife, *Keşfu'z-Zunûn*, I/1612.

olarak ele alınacak olursa bu tür kitap telifi de yine Debûsi'den önce başlamıştır. Mesela Malikilerden Kadı İsmail el-Cehdamî (ö.282/896) mezhebini Şafîilere ve Hanefilere karşı savunmuştur. Ayrıca Debûsi'den önce de eserlerin adlarında “*Hilâf*” kelimesi yaygın olarak kullanılmıştır. Mesela, Hanefîlerden Ebû Said el-Berdâi'nin (ö.317/930) “*Mesâilu'l-Hilâf*”, Malikilerden Ebû Bukeyr et-Temimî'nin (ö.305/917) “*Mesâilu'l-Hilâf*” adlı eserleri buna örnektir. Bununla birlikte Debûsi'nin “*Tesisu'n-Nazar*” isimli eseri iki yönüyle dikkati çekmekte ve bu açıdan bir yenilik getirmektedir. Ondan önce yazılan “*ihtilafu'l-fukaha*” türü eserlerde görüşler fıkıh bapları esas alınarak kaydedilirken Debûsi başka bir yöntem geliştirerek müctehitleri ikili olarak gruplandırmış ve görüşleri birbirine mukabil biçimde ortaya koymuştur. Öte yandan fıkhi kaidelerdeki görüş ayrılıklarından hareketle âlimlerin ihtilaflarını sınıflandırıp bu ayrılıkların fıkhi meselelere nasıl yansıdığını örneklerle göstermiş, mezhep içi, hem de mezhepler arası mukayeseler yapmıştır. O, metodik olarak önce Hilâfa konu teşkil eden mesele ile ilgili temel kuralı verir. Sonra da bu konuya ilişkin örneklemeler yapar. Temel ilkeyi zikrederken de hangi imamın görüşünü diğerleriyle karşılaştıracaksa, o imamın görüşünü yansıtan genel kuralı zikretmektedir.⁵² Ayrıca Debûsi'nin eserinde taassup da yoktur. Onun eseri fakihleri ve temel ilkeleri esas alır. Yani konu merkezli değil, fukaha merkezlidir. Debûsi'nin eseri, metodu ve sistematigi açısından ele alındığında sahasında ilk ve orijinal olması ile bilinmektedir.

Debûsi'nin Hilâf ilminin kurucusu olarak gösterilmesi konusuna İzmirli, şöyle bir açıklama getirmektedir: “*Bu ilmin kurucusu Ebu Zeyd ed-Debûsi, ihtilaflı meseleleri şerh etmeyip her birinin ait olduğu ve fukahanın kabul ettikleri usûlü zikrediyor ki, böyle ihtilaflı meseleleri ait olduğu muhalif ve muvafık fukahanın kabul ettiği usûl ile ihtilaflı meseleleri zikretmek en evvel Ebû Zeyd ed-Debûsi tarafından tertip olunmuştur. Fakat tohum şüphe yok ki, İbn Cerir Taberî ve Ebû Cafer et-Tahavî taraflarından atılmıştır.*”⁵³

1.2.3. Tedvini ve Gelişimi

İslami ilimlerin doğuş ve gelişim süreçlerinin yaşandığı miladi VII. ve VIII. yy. hukukçuları ihtilâfları özel müstakil bir ilim dalı olarak değil aksine genelde bu

⁵² Özen, Şükrü, “Hilâf” DİA XVII/532; Dağcı Şamil, *Hilâf İlminin Mahiyeti ve Amacı*, s.17.

⁵³ İzmirli, *İlm-i Hilâf*, s.6.

ihtilafların konu edildiği bölüm ve muhteva ile sınırlı olarak fıkıh babları sistematığı içinde ele almışlardır.

Fakihler tedvin ettikleri eserlerde farklı görüşlere de yer vermekteydiler. Mesela Ebû Yusuf halife Harun Reşit için kaleme aldığı “*Kitabü'l-Haraç*” adlı eserinde gerek sahabe ve tabiînin, gerekse kendi devrinin ileri gelen âlimlerinin görüşlerini yeri geldikçe belirtiyordu. Ancak onun amacı her konudaki ihtilafları bir araya getirmek değildi.⁵⁴ Bu dönemde yazılan eserlerin temel özelliği, konuların bir müçtehit tavrıyla ele alınıp müelliflerin kendi orijinal içtihatlarını dil kuralları da dâhil olmak üzere aklî ve naklî delillere başvurarak savunmaları ve karşı görüşleri yine aynı delillerle çürütmeye çalışmalarıdır.⁵⁵ İmam Muhammed’in “*er-Red alâ Ehli Medine*” ile İmam Şafî’nin “*er-Red alâ Muhammed b. Hasan*” isimli eseri de bu türün diğer örnekleridir.

Hicri 5. asır Hilâf ilminin tedvin edilmeye başlandığı ve tedvin şeklinin açıklığa kavuştuğu asırdır. Bu asırda ihtilafları prensiplere bağlama girişimleri bulunmaktadır. Hicri 5, 6 ve 7. asırlarda bu alanda oldukça fazla eser kaleme alınmıştır. Ancak bu çalışmaların bugün anladığımız anlamda ilmi tarafsızlıktan uzak ve sübjektif olduğu ve bir mezhebi diğer bir mezhebe karşı savunma gayreti gütmekte olduğu görülmektedir. İctihadi konularda, her müçtehidin bakış açısı farklı olduğundan, kaçınılmaz olan ihtilaflar selef devrinde muazzam bir şekilde genişlemiştir. Herkes dilediği müçtehidi taklit edip ona uymakta serbest idi. Dört mezhep yerleştikten sonra ihtilaf yalnız bu dört mezhebin âlimleri arasında cereyan eder olmuştur. Tarafların her biri taklit ettiği imamın usûl ve metotlarını doğru, mezhep ve içtihadının da sahih olduğunu ispata koyuldular. Bundan dolayı aralarında pek çok münazaralar yapılmıştır. İhtilaf bazen Şafî ile Mâlik arasında olur, Ebû Hanife birine muvafakat eder; bazen Mâlik ile Ebû Hanife arasında olur, Şafî birine muvafakat eder. Bazen de Şafî ile Ebû Hanife arasında olur, Mâlik birine muvafakat eder. Bu münazaralarda adı geçen imamların dayanakları, ihtilafların kaynakları ve içtihat mahalleri de açıklanırdı.⁵⁶ İhtilaflar zamanla iki mezhep arasında cereyan

⁵⁴ Bkz. Ebû Yusuf, Yakub b. İbrahim, *Kitabül-haraç*, Dârul-Ma'rife, Beyrut 1302.

⁵⁵ Özen, Şükrü, “Hilâf”, DİA XVII/533.

⁵⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, II /1069,1070; İzmirli, *İlm-i Hilâf*, s.10,12.

etmeye başlamış ve İlm-i Hilâf eserlerinde sadece Ebû Hanife ile Şafîî arasındaki ihtilaflar üzerinde durulur olmuştur.

Hilâf mezhepler arasında olabildiği gibi aynı mezhebin kendi içinde de olabilmektedir. Bir mezhebin kendi içindeki görüş ayrılıkları “*el-Hilâf beyne'l-ashab*” veya “*Hilâfu'l-ashab*” tabirleriyle ifade edilmektedir. Mesela Muhammed b. İdris el-Huşenî (ö.361/971)'nin, “*el-İttifak ve'l-İhtilaf fi Mezhebi Malik*” adlı eseri, Hanefilerden Debûsi'nin, “*Te'sisu'n-Nazar*” adlı eseri bu türe örnektir.

Şerh ve haşiye devrine girildiğinde artık birkaç eser dışında orijinal eserlerin yazılmadığı kaydedilmektedir. Zamanla ilm-i hilâf kitaplarının zayi olmaya, izlerinin silinmeye yüz tutmaya mahkûm olduğu, hatta öğrencilerin hilâf, cedel ve münazara arasındaki farkı bile anlamaktan aciz olduğu ifade edilmektedir.

Müctehidlerin şer'î delillerden istinbat ettikleri hükümler arasında pek çok farklı görüşler meydana gelmiştir. Dört mezhep imamı kendi usûl prensipleri içinde ihtilaflı konuları şer'î nasslar ve fikhî görüşler etrafında tutarak genel ihtilaflardan özel fikhî ihtilaflara yönelmişlerdir. İşte bu anlamdaki ilm-i hilâf (*Hilâfiyat*), bu ilk dönem müctehidlerinin muhaliflerinin delil, usûl ve yöntemlerine karşı geliştirdikleri bir ilmi disiplin olarak tanımlanabilir. Hilâf ilmine dair yazılan eserlerden anlaşılacağı üzere Hanefî ve Şâfiîler içerisinde daha yaygın olan Hilâf ilmi, hükümleri şer'î nâss ve nakiller ile ortaya koyan Hanbelî ve Malikiler arasında fazla gelişmemiştir. İlk dönem Hilâfiyat literatürüne göz atıldığında da Hanefî ve Şâfiîlerin çokça eser verdikleri görülecektir. Şafîî'nin (ö.204/820) *Kitâbü'l-Ümm*, Ebu Yusuf'un (ö.182/798) *er-Red ala siyer-i Evzaî ve İhtilafu Ebi Hanife ve İbn Ebi Leylâ*, İbni Cerîr et-Tâberî'nin (ö.310/923) *İhtilafu'l-Fukaha* ve Ebu Ca'fer et-Tahâvi'nin (ö.321/933) *İhtilafu'l-Ulemâ* adlı eserleri Hilâf ilminin kurucusu sayılan Debûsî'den çok önce yazılmıştır.

Hilâf ilminin sonraki yüzyıllardaki değişim ve gelişim seyrini incelediğimizde görürüz ki mezheplerin teşekkül ettiği hicri III. ve IV. yüzyıllardan sonra hilâfiyat literatürü çoğalmış, taklid devrinde ve Gazzâlî sonrası dönemde ise Hilâfla ilgili eserler çok az telif edilir olmuştur. Bunun sebeplerinden birisi olarak Gazzâlî ve dönemindeki ilmi duraklama ve taklit şuurunun hâkim olması söylenebilir. Gazzâlî (ö.505/1111), Hilâf ilmiyle çokça meşgul olup farz-ı kifâye olan

tıp ve benzeri ilimleri ihmal eden kişilerden bahsederek onların düştüğü bu kötü durumun sonucu olarak felsefi kelâmî ve siyasi ihtilafların ümmet içerisinde iftirâka ve kaosa sebebiyet verdiğini söyler.⁵⁷ Ayrıca fihhi ihtilafların ideolojik ihtilaflara dönüşmesi günümüzde ortaya çıkan tefrika ve kaos ortamı hep bu çeşit menfi ihtilafların sonucudur.

Meşhur fıkıhçılardan Ebu Bekr b. Muhammed eş-Şaşı (ö.865/1460) ye göre İlm-i Hilâf 15. yüzyıl Osmanlı medreselerinde cedel ilminin dallarından biri olarak kabul görmüş ve medrese öğrencisinin karşısındakini deliller bularak ikna etmesi veya yenmesi için takip edeceği yolu gösteren bir ilim dalı ve ders olarak uzun yıllar medreselerde okutulmuştur.

1.2.4. İlm-i Hilâfın Tenkidi

Mezhep çatışmalarına sebep olan Hilâf ilminin sakıncalarını gören İmamü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve talebesi Gazzâlî gibi bazı ulema, âlimlerin nesillerinin kesilip yerlerini dolduracak kimselerin yetişmediğinden söz edip ilim tahsiliyle uğraşanların da sadece Hilâf meseleleriyle yetindiklerinden yakınır. Gazzâlî de *İhya-i Ulûmi'd-Din* adlı eserinde hilâf ilmini yerer ve onu lüzumsuz hatta zararlı bulur. Müslümanların farz-ı kifaye olmasına rağmen tıp ilmiyle uğraşmayıp bu ilmi zimmîlere bırakarak hilâfiyât ve cedel konularıyla meşgul olmalarından şikâyet eder ve fikhın yalnızca hilâfiyât kısmıyla ilgilenenleri aldanmış sınıftan sayar.⁵⁸

Hilâf ilmiyle uğraşanların sadece şöhret ve makam elde etmek için böyle bir çaba sarf ettiklerini belirten Gazzâlî, hilâfiyatı bu tür ahlaki kusurların yanında ilmi açıdan da zararlı bulur. Zira ona göre hilâf mezhep ilminde faydalı olmadığı gibi fikh zevkini de bozar. Gazzâlî, sahabe ve tabînin ve ayrıca Şafîî, Ahmed b. Hanbel, İmam Muhammed, İmam Malik, Ebu Yusuf gibi müçtehitlerin fikh meseleleri üzerindeki tartışmalarını, kendi dönemine yakın zamanlarda ortaya çıkmış olan fihhi tartışmalardan özenle ayırır. İlk nesillerin tartışmalarının hakkı aramak ve ilimde yardımlaşmak için yapıldığını belirtir. Ayrıca Gazzâlî'ye göre müctehid olmayanın yaptığı tartışmaların bir faydası da yoktur. Zira mezhebi malumdur. Kendisine fetva sorulduğunda mezhep imamının görüşünü nakleder ve ondan başkasıyla fetva

⁵⁷ Gazzâlî, *İhya-i-Ulûmiddîn*, I/41.

⁵⁸ Gazzâlî, *İhya-i-Ulûmiddîn*, I/105.

veremez. Mezhebinin zayıflığı ortaya çıksa bile mezhebini terk etmesi caiz olmaz. Zor duruma düştüğünde, “*Mezhebimin imamının herhalde buna bir cevabı vardır*” der.⁵⁹ Gazzâlî'nin bu tenkitlerinin kendi zamanındaki Hilâf ilmine yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Gazzâlî'nin Hilâf ilmine yönelttiği eleştiriler ve tenkitler, o dönemdeki Hilâfın nasıl kötüye kullanıldığının göstergesi olmuş ve bu ihtilafların aslında dini, siyasi ve ekonomik sebeplerle ilgili olduğu ortaya çıkmıştır. Gazzâlî “*Fetva şeriatın direğidir. Şeriatın gizli illetleri ancak hilâfiyat ile bilinir*” diyenlerin sözünün gerçek olmadığını selefın mücadeleyi şiar edinmeyip ihtilaflı meselelerde daha hassas davrandıklarını ve İslâm'ın ruhunu çok iyi kavrayarak tefrikaya düşmediklerini söylemiştir.⁶⁰

Ebu'l-Ferec el-Cevzî de bazı kimselerin Hilâf meseleleri dışında bir şeyle meşgul olmayıp münazarada bile tek bir hadis kullanmadıklarından yakınmaktadır. Yine Hilâfçılardan içinde kınanmaya en layık olanların aslında büyük muhaddis oldukları halde kendi mezheplerine uymayan bir hadis gelirse bu hadisin kusurunu gösterip, kendi mezheplerine uygun olanların kusurunu söylemeyenler olduğunu belirtir. Böyle bir davranışın da dindarlığın zayıflamasından, hevâ ve arzuların galebe çalmasından kaynaklandığını ifade etmektedir.

Mezhebî gayelerle Hilâf ilmine karşı çıkanlar da olmuştur. Haricîlerin bir kolu olan İbâziyye mezhebi içinde muhalif mezheplerin görüşlerinin öğrenilmesinin sakıncalı olduğu belirtilmektedir. Muhaliflerin görüşlerini tam tespit etmeyip zaman zaman taassup ile görüşleri bilerek çarpıtmak ve görüş sahiplerine yanlış görüş isnat etmek ve yahut bazı müçtehit imamların birtakım konulara ilişkin görüşleri sonradan değişmiş olmasına rağmen ısrarla ilk görüşlerini nakletmek de Hilâfçılardan kusurları arasında sayılmaktadır.

Sonuç olarak Hilâf ilmi, olumsuz ve faydasız amaçlar için kullanılırsa sonuna kadar tenkid edilip eleştirilebilir. Ancak olumlu ve faydalı amaçlar için kullanıldığında da Hilâf ilmini ve Hilâfçılardan eleştirmek anlamsız olur. Çünkü mukayeseli hukukun öneminin arttığı günümüzde Hilâf ilminin önemi ve ilm-i hilâfa duyulan ihtiyaç oldukça açık bir şekilde hissedilmektedir.

⁵⁹ Gazzâlî, *İhya-i-Ulûmiddîn*, I / 110, 111, 112, 113.

⁶⁰ Gazzâlî, a.g.e. , s.71,73.

1.2.5. İlm-i Hilâf Literatürü

İlm-i Hilâf ve hilâfiyât, fikhın sahasında en çok eser yazılan ve en verimli alanlarından biridir. Bazı hilâfiyât eserlerinde fikhın bütün alanlarında ve meşhur müctehidlerin çoğunluğu arasındaki ihtilaflar ele alınırken, bazı eserler sınırlı sayıda müctehide ve farklı konulara ayrılmıştır. Bir kısım eserler delilleri vermeksizin sadece görüşleri aktarırken, diğer bir kısım ise tarafların görüşlerini delilleriyle vermiş ve müellifler genellikle mensubu olduğu mezhebin görüşünü savunmuştur.

İslam hukuk tarihindeki Hilâf kitapları genellikle “*Hilâf, ihtilaf, Hilâfiyat, mesâil, mesâilu'l-hilâf, muhtelef, ta'lik, ta'lika, nüket, reddiye*” gibi isimler taşımaktadır. Günümüzde ise mukayeseli hukukun ve mezhepler arası mukayeseli hukukun öneminin iyice ortaya çıktığı şüpheye mahal bırakmayacak bir gerçektir. Artık günümüzde İslâm Hukukunun bir konusu üzerinde çalışma yapan araştırmacılar, çalışmalarında mezhep içi ve mezhepler arası mukayeseler yaptıkları gibi, İslâm Hukukunu diğer hukuk sistemleriyle de karşılaştırmaktadırlar.

Günümüzdeki ilm-i hilâf eserleri daha çok “*muvâzen*” “*mukâren*” ve “*mukayeseli*” gibi kavramlarla ifade edilmektedir. Günümüzde, ilm-i hilâf ile ilgili yapılan çalışmalar, genellikle hilâf ilminin mahiyeti, ihtilaf sebepleri ve hilâf ilminin literatürü üzerinde yoğunlaşmaktadır. Günümüzde Hilâf ilmi ve literatürü üzerinde çalışma yapan araştırmacılardan tespit ettiklerimiz şunlardır: Şükrü Özen, “*İlm-i Hilâfin Ortaya Çıkışı ve Ebû Zeyd ed-Debûsi'nin Te'sîsu'n-Nazar Adlı*” master tezinde Hilâfiyat literatürünü mezhepleri dikkate alarak verirken,⁶¹ Şamil Dağcı “*Hilâf ilmi ile İlgili Bir Bibliyografya Denemesi*” konu başlığı altında Hilâf ilmi ile ilgili yazılan eserlerin alfabetik olarak genel bir listesini vermiştir.⁶² Zekerriya Abdurrezzak el-Mısırî, Hilâf sebepleriyle ilgili yazılan eserleri⁶³ önce alfabetik olarak, sonra da yüzyılları dikkate alarak tasnif yapmıştır.⁶⁴ İzmirli İsmail Hakkı, “*İlm-i Hilâf*” adlı eserinde bu ilimle ilgili eserlerin küçük bir kısmını tasnif etmiştir.

⁶¹ Özen, Şükrü, *İlm-i Hilâfin Ortaya Çıkışı ve Ebû Zeyd ed-Debûsi'nin Te'sîsu'n-Nazar Adlı Eseri*, s.88–114.

⁶² Dağcı, Şamil, *Hilâf İlminin Mahiyeti ve Amacı*, “*Hilâf İlmi ile İlgili Bir Bibliyografya Denemesi*” başlığı altında, s.29–31

⁶³ el-Mısırî, Zekerriya Abdurrezzak, *Ma'rifetu ilmi-hilâfi'l-Fıkhî; Kantaratun ilâ Tahkiki'l-Vifâki'l-İslâmi*, s.117–119.

⁶⁴ el-Mısırî, Zekerriya Abdurrezzak, a.g.e. , s.122–177.

Abdullah Nezir Ahmed⁶⁵ ve Muhammed Sağır Hasan el-Masûmi⁶⁶ de Hilâf müellifleri hakkında küçük birer çalışma yapmışlardır. Ayrıca Frederich Kern'in de Hilâf ilmi ile ilgili yazılan eserlerin tam ve mükemmel bir tasnifini yaptığı belirtilmiştir.⁶⁷

1.2.5.1. Hilâf Sebeplerini (Esbâb-ı Hilâf) Konu Alan Eserlerin Özellikleri

Müçtehitler arasındaki ihtilafların çeşitli sebepleri vardır. Bu sebepleri konu edinen eserlerin özelliklerini ve genel hilaf sebeplerini bir arada kısaca şöyle özetlenebiliriz; Bir mesele hakkında asıl olarak nassın bulunmaması veya bazı müctehidlere nassın ulaşmaması. Mesela, konu ile ilgili hadise muttali olamama, ya da hadisin sübûtu ile ilgili tereddütlerden kaynaklanan ihtilaflar olabilmektedir. Müçtehitlerin, hüküm istinbat etmede anlayışlarının farklı farklı olması ve usûl kaidelerindeki ihtilafları, kıraat farklılıklarından kaynaklanan ihtilaflar, müctehidler arasında ilmi seviye, akıl ve zapttaki farklılıklar, unutmama, yanılma ve vehimden kaynaklanan ihtilaflar, lafzın doğasından veya lafızdaki müştereklik gibi Arap dilinden kaynaklanan anlayış farklılıkları, nassların te'vil, tefsir ve yorumlarla farklı anlamlara hamledilmesinden kaynaklanan usûli (metodolojik) ihtilaflar, hilâfin sebepleri arasında sayılmakta ve bu konuda yazılan eserlerde de benzer hilaf sebepleri genişçe ele alınmaktadır.

1.2.5.2. Hilâf İlmi İle İlgili Yazılan Eserler

1.2.5.2.1. Hanefiler

1- Ebu Yûsuf (ö.182/798), İhtilafu Ebi Hanife ve İbni Ebi Leylâ, Bu kitap İmam-ı Şafî tarafından “*el-Ümm*” adlı eserinde rivayet edilmiştir. Kitabı İhtilâfil-Emsâr, Kitâbu'r-Redd alâ Mâlik b. Enes, Kitâbul-Cevâmi.⁶⁸

⁶⁵ Abdullah Nezir Ahmet "Ruûsul-Mesâil" e yaptığı inceleme ve tahkikte, inceleme bölümünde Hilâf ilmi ile ilgili eserlerin kısa bir listesini vermiştir. Bkz. Ez-Zemahşerî, Cârullah Ebu'l-Kasım Mahmud b.Ömer, Ruûsul-Mesâil, Thk: Abdullah Nezir Ahmet, Dâru'l-Beşâiril-İslâmiyye, Beyrut 1987, s,68-73.

⁶⁶ Muhammed Sağır Hasan el-Masûmi, et-Tâhavi'nin “İhtilafu'l-Fukaha” sına yaptığı tahkik ve ta'likte Hilâf müellifleri hakkında kısa bir liste yapmıştır. Bkz. et-Tahavî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed, İhtilafu'l-Fukaha, thk: Muhammed Sağır Hasan el-Masûmi, Ma'hed el-Mebhas el-islâmiyye, İslâmabad/Pakistan (b.y), s.12-15.

⁶⁷ Goldziher, Iqnaz, *İslâm Ansiklopedisi (İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Ansiklopedisi)* Milli Eğitim Basımevi, İst. 1966, İhtilaf mad. V/946.

⁶⁸ eş-Şâfiî, Muhammed b. idris, *el-Ümm*, Tashih: Muhammed en-Neccâr, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1393/1973 c.VIII.

2-eş-Şeybâni, Muhammed b. Hasan (ö.189/805) -Kitâbu'l-Hücece fi İhtilâfi Ehli'l-Küfe ve Ehli'l-Medine, Kitâbu'r-Redd alâ Ehli'l-Medine,⁶⁹

3-et-Taberî, Ebû Bekr el-Lü'lüi el-Hanefî (ö.266/879) -İhtilâfu'l-Ulemâ,⁷⁰

4- İbn Kuteybe, Kâdî Bekkâr (ö.290/902) -er-Redd ale's-Şâfî

5-et-Tahavî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî, (ö.321/933) İhtilâful-Ulemâ⁷¹ -er-Redd alâ İsa b. Eban,⁷²er-Redd ala Ebi Ubeyde er-Rustuğfenî,

6-en-Nesefî, Kâdî Ebû Ca'fer (ö.413/1023) -Ta'likatü'l-Hilâf⁷³

7- ed-Debûsi(ö.430/1038) -Te'sîsu'n-Nazar fi İhtilâfi'l-Eimme, et-Talîka⁷⁴

8-es-Serahsî, (ö.439/1047 veya 436/1044) -Tekmiletu't-Tecrid.

9-el-Amidî, Rükneddin Ebû Hâmid (ö.515/1121)

-el-İrşâd fî İlmi'l-Hilâf ve'l-Cedel

10- en-Nesefî, Necmüddin Ebû Hafs Ömer b. Muhammed (ö.537/1142)

-el-Manzûme fil-Hilâf⁷⁵

11-el-Merğînânî, Burhanuddin Ali b. Ebû Bekr (ö.594/1197) -Neşru'l-Mezâhib⁷⁶

12- İbnu's-Saati, Muzafferuddin Ali b. Sa'leb (ö.694/1294) -el-Muhtasar⁷⁷

-el-Müstecmâ⁷⁸

13-İbn Arabşâh, Tâcuddin Ebu'l-Fazl (ö.901/1495) -Delâilul-İnsaf fi'l-Hilâfiyyât⁷⁹

14-Taşköprüzâde, Ahmed Ebu'l-Hayr İsâmuddin b. Mustafa, -el-İnsâf fî

⁶⁹ Özen Şükrü, *İlm-i Hilâfin Ortaya Çıkışı ve Ebû Zeyd ed-Debûsi'nin Te'sisu'n-Nazar Adlı Eseri*, s.88, 89.

⁷⁰ el-Mısrî, a.g.e. , s.124.

⁷¹ Hacı Halîfe, Keşfuz-Zunûn, I/32.

⁷² Özen, Şükrü, a.g.e. , s.90.

⁷³ Hacı Halîfe, a.g.e. I/424; İzmirli, *İlm-i Hilâf*, s.8.

⁷⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*. II/1071.

⁷⁵ Hacı Halîfe, a.g.e. , II/1867.

⁷⁶ Hacı Halîfe, a.g.e. , II/1903.

⁷⁷ Özen, Şükrü, a.g.e. , s. 95, 96, 97.

⁷⁸ Hacı Halîfe, a.g.e. , II /1599.

⁷⁹ Hacı Halîfe, a.g.e. , I /759.

Müşâcereti'l-Eslaf⁸⁰

1.2.5.2.2. Şafîler

1-eş-Şâfiî, Muhammed b. İdris (ö.204/819) -el-Ümm -İhtilâfu Ali ve Abdillâh b. Mes'ûd -İhtilâfu Malik ve's-Şâfiî - el-Esmâ ve'l-Kabâil fi İhtilâfi'l-Irakîyyîn⁸¹

2-İbn Süreyc, (ö.305/917) - er-Redd alâ Muhammed b. Hasan ve alâ İsa b. Ebân⁸²

3-el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali (ö.458/1070) - el-Hilâfiyyât⁸³

4-İmamu'l-Haremeyn el-Cüveynî, Ebu'l-Meâlî (ö.478/1085) -ed-Dürretu'l-Mudiyye fimâ Vakaa min Hilâf beyne's-Şâfiyye ve'l-Hanefiyye (el-Esâlib fil-Hilâfiyyât) -Gunyetü'l-Müsterşidîn fi'l-Hilâf⁸⁴ -el-Esâlib fi'l-Hilâfiyyât⁸⁵

5- el-Herrâsî, Ali b. Muhammed el-Kiyâ (ö.504/1116) -Şifâü'l-Müstersilîn fi Mebâhisi'l-Müçtehidîn , - Nakzu Müfredâtı Ahmed

6-el-Kaffâl, eş-Şâsi, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed (ö.507/1119) -Hilyetü'l-Ulema fi İhtilâfil-Fukahâ - el-Mustazhari⁸⁶

7-er-Râzî, Fahrudin Muhammed b. Ömer(ö.606/1209) - et-Tarîkatu'l-Behâiyye - el-Meâlim - et-Tarika fil-Hilâf vel' Cedel⁸⁷

8-el-Amidî, Ebu'l-Hasan Seyfuddîn Ali b. Ebû Ali (ö.631/1233)⁸⁸ - et-Tarîkatu'l-Musağğara - et-Tercihât fi'l-Hilâf - et-Tarika fil-Hilâf ve'l-Cedel⁸⁹

9-eş-Şa'râni, Ebu'l-Mevâhib el-Ensârî (ö.973/1565) - el-Mizânü'l-Kübrâ⁹⁰ - Edilletu'l-Mezâhib (Kitâbu'l-Edille veya Letâifu'l-Minen) - el-Menhecu'l-Mübin fi Beyâni Edilleti Mezâhibi'l-Müçtehidîn

⁸⁰ el-Misrî, *Ma'rifetu İlmi'l-Hilâfi'l-Fıkhi*, s.130.

⁸¹ Hacı Halife, a.g.e. II/ 1391.

⁸² Özen, Şükrü, a.g.e. , s.100.

⁸³ Hacı Halife, a.g.e. I / 721; İzmirli, *İlm-i Hilâf*, s.8.

⁸⁴ Hacı Halife, a.g.e. II /1212.

⁸⁵ Hacı Halife, a.g.e. I / 75.

⁸⁶ el-Misrî, *Ma'rifetu İlmi'l-Hilâfi'l-Fıkhi*, s. 137,152.

⁸⁷ Hacı Halife, a.g.e. I / 1113.

⁸⁸ Özen, Şükrü, a.g.e. , s.105

⁸⁹ Hacı Halife, a.g.e. II / 1113.

⁹⁰ Hacı Halife, *Keşfu'z-Zunûn*, 1/1918.

1.2.5.2.3. Malikîler

- 1- İbn Dirhem, Kâdi İsmail (ö.282/895) - er-Redd alâ Muhammed b. Hasan
- 2-el-Kayravâni, en-Nefzî (ö.310/922)- ez-Zebb an Mezhebi Mâlik
- 3-Ebû İshâk İbrahim b. Hammâd (ö.329/940'dan önce)⁹¹ - er-Redd ale'ş-Şâfiî
- 4-el-Ebherî, (ö.375/985) - er-Redd ale'l-Müzenî fî Selâsîne Mesele
- 5- İbnu'l-Kassar el-Bağdâdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Ömer (ö.398/1007)-Uyûnu'l-Edille fî Mesâilil-Hilâf beyne Fukahâil-Emsâr⁹² -Uyûnu'l-Edille ve İzâhu'l-Mille⁹³
- 6-el-Kurtubî, Ebû Ömer Cemalüddin Yusuf b. Abdullah b. Abdilber (ö.463/1070) -el-İntikâ li'l-Mezâhibi's-Selâse li'l-ulemâ⁹⁴ - el-İnsâf fimâ beyne'l-Ulemâ mine'l-İhtilâf⁹⁵ - el-İstizkâr -Mezâhibi Fukahâil-Emsâr⁹⁶
- 7-İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Ahmed el-Meâfirî (ö.543/1148) -et-Telhîs fi'l-Hilâf⁹⁷ -el-İnsâf fî Mesâil fi'l-Hilâf⁹⁸
- 8-İbn Rüşd, el-Kurtubî (ö.595/1198) -Bidâyetü'l-Müçtehid ve Nihâyetü'l-Muktesid

1.2.5.2.4. Hanbelîler

- 1- Ebu'l-Kasım b. el-Hüseyin (ö.334/945) -el-Muğnî, fî Şerhi Muhtasari'l-Hırakî. Muğni'nin asıl müellifi Muvaffakuddin İbni Kudâme el-Makdisî (ö.620/1213) dir. Bahsettiğimiz eser el-Muğnî'nin içerisinde yer almaktadır.⁹⁹
- 2-Kadı Ebû Ya'lâ, el-Ferrâ (ö.458/1065) -et-Ta'likatul-Kebîre fî Mesâilil-Hilâf alâ mezhebi Ahmed b. Hanbel
- 3- Ebu'l-Vefâ Ali b. Akil el-Bağdâdî (ö.513/1119) -el-Müfredât¹⁰⁰

⁹¹ Özen, Şükrü, a.g.e. , s.107

⁹² el-Mısrî, *Ma'rifetu İlmil-Hilâfi'l-Fıkhi*, s.143.

⁹³ el-Mısrî, *Ma'rifetu İlmil-Hilâfi'l-Fıkhi*, s.144.

⁹⁴ Hacı Halife, *Keşfu'z-Zunûn*, I /175.

⁹⁵ Hacı Halife, *Keşfu'z-Zunûn*, I /182.

⁹⁶ el-Mısrî, *Ma'rifetu İlmil-Hilâfi'l-Fıkhi*, s.126

⁹⁷ Hacı Halife, *Keşfu'z-Zunûn*, I / 721.

⁹⁸ el-Mısrî, *Ma'rifetu İlmil-Hilâfi'l-Fıkhi*, s.130

⁹⁹ el-Mısrî, *Ma'rifetu İlmil-Hilâfi'l-Fıkhi*, s.153.

¹⁰⁰ Özen, Şükrü, a.g.e. , s.110.

4-el-Ukberî, Ebul-Bekâ (ö.538/1143) -et-Ta'lika fil-Hilâf ¹⁰¹

5-Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali (ö.597/1200)

-et-Tahkîk fi Mesâili't-Ta'lik ¹⁰² -el-insâf fi Mesâili'l-Hilâf ¹⁰³ -el-Hilâf ¹⁰⁴

1.2.5.2.5. Şia

1-Kâdî Ebû Hanife Nu'man b. Muhammed (ö.351/962). Önce Mâliki olan bu zatın sonra İmamiyye'nin İsmailiyye koluna intisap ettiği belirtilmektedir.¹⁰⁵ -İhtilâfu'l-Fukahâ ¹⁰⁶ -İhtilâf fi Usûli'l-Mezâhib ¹⁰⁷

2-et-Tûsî, Şeyhu't-Tâife Ebû Ca'fer (ö.460/1067) -Kitâbul-Hilâf

3-el-Hillî, Mutahhar(ö.676/1277) -Muhtelefu's-Şîa fî Ahkâmi's-Şerîa¹⁰⁸

4-et-Tabersî, Fazl b. Hasan -el-Mu'telef minel Muhtelef beyne Eimmeti's-Selef

5- İbn Tâvus, - et-Tarâif ve Mezâhibul-Letâif (et-Tarâif fî Ma'rifeti Mezhebi't-Tavâif) ¹⁰⁹

6-es-Saymerî, Müflih b. Hasan -Telhisu'l-Hilâf ve Hulâsatul-Hilâf ¹¹⁰

1.2.5.2.6. Diğer Mezhepler

1-Ebu'z-Zinâd, (ö.174/790) -Re'yül-Fukahâis-seb'a min Ehli'l-Medine ve mâ ihtelefû fih

2-et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b.Cerir (ö.310/922). Müstakil mezhep sahibidir. Mezhebine Ceririyye denilmektedir. -İhtilafu'l- Fukahâ.¹¹¹

¹⁰¹ Özen, Şükrü, a.g.e. , s.111.

¹⁰² Özen, Şükrü, a.g.e. , s.112.

¹⁰³ Hacı Halife, Keşfu'z-Zunûn, I /182.

¹⁰⁴ el-Mısrî, *Ma'rifetu İlmi'l-Hilâfi'l-Fıkhi*, s.137.

¹⁰⁵ Özen, Şükrü, a.g.e. , s.113.

¹⁰⁶ el-Mısrî, *Ma'rifetu İlmi'l-Hilâfi'l-Fıkhi*, s.125.

¹⁰⁷ Özen, Şükrü, a.g.e. , s.113; Hacı Halife, *Keşfu'z-Zunûn*, I/32.

¹⁰⁸ Özen, Şükrü, a.g.e. , s.114.

¹⁰⁹ Özen, Şükrü, "Hilâf" , DİA XVII/537.

¹¹⁰ Özen, Şükrü, "Hilâf" , DİA XVII/537.

¹¹¹ Özen, Şükrü a.g.e. , s.113; Hacı Halife, *Keşfu'z-Zunûn*, I/25.

3-ed-Dakikî, Ebu'l-Hasan el-Hulvânî, et-Taberî (390/999'dan önce vefat etmiştir). Ceririyye mezhebindedir. -er-Redd ale'l-Muhalifin

4-ez-Zemahşerî, Cârullah Ebu'l-Kâsım Mahmud b. Ömer (ö.558/1162). Mu'tezile mezhebindedir. -Ruûsu'l-Mesâil fil-Fıkh

5-İbn Hazm, el-Endelüsî (ö.456/1063). Zahirî mezhebindedir. -el-Muhallâ - fi'l-Hilâfi'l-Âli¹¹² -el-İsâl ilâ Fehmi Kitâbi'l-Muhallâ¹¹³ -el-Câmi' min Kitâbi'l-İsâl (Muhallâ'nın içindedir.)¹¹⁴

1.2.5.2.7. Günümüzde Hilâf İlmi İle İlgili Yazılan Eserler

1. İzmirli, İsmail Hakkı, İlm-i Hilâf, Hukuk Matbaası, İst. 1330.

2. Mahmud Muhammed Şeltût ve Muhammed Ali es-Sâyis -Mukâranetü'l-Mezâhib-fi'l-Fıkh Mısır/ Kahire (1373/1953)

3. Udeh, Abdülkadir, -et-Teşrîful-Cinâî el-İslâmi Mukâren bil-Kanûni'l-Vazî, Müessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1415/1994

4. es-Sibâî, Mustafa, -el-Mer'e beyne'l-Fıkh ve'l-Kânûn, Haleb 1962.

5. Takiyyü'l-Hâkim, Muhammed, -el-Usûlü'l-Amme fi'l-Fıkhil-mukâren-Medhal ilâ Dirâsetil-Fıkhî'l-Mukâren, Necef, 1383/1963.

6. en-Nâhî, Selâhaddin, -en-Nazariyyetu'l-Amme fi'l-Kânûni'l-Muvâzen ve İlm-i Hilâf, Bağdat, 1968.

7. el-Bûtî, Said Ramazan, Muhâdarât fi'l-fıkhî'l-mukaran, Dımeşk,1981

8. Karaman Hayrettin, Mukâyeseli İslam Hukuku, I-III, İstanbul,1987.

¹¹² el-Mısırî, *Ma'rifetu İlmil-Hilâfi'l-Fıkhî*, s.151.

¹¹³ Hacı Halife, *Keşfü'z-Zunûn*, I /201.

¹¹⁴ el-Mısırî, *Ma'rifetu İlmil-Hilâfi'l-Fıkhî*, s.136.

İKİNCİ BÖLÜM

2. MERVEZÎ'NİN YAŞADIĞI DÖNEMDE SİYASİ, İCTİMAİ VE İLMİ DURUM

2.1. Mervezî'nin Yaşadığı Döneme Genel Bir Bakış

2.1.1. Siyasi Hayat

Bir şahsiyeti iyi tanımanın yollarından biri de, yaşadığı dönemi iyi bilmekten geçer. Mervezî (ö.294/906)'yi tanıyabilmek için, yaşadığı dönemi ve içinde yetiştiği fikri, ilmi, kültürel, siyasi ve sosyal çevre hakkında yeterli bilgiye ve donanımına sahip olmak gerekmektedir. Ancak bu sayede O'nun hakkında doğru değerlendirmelere ulaşılabilecektir.

Mervezî Abbasiler döneminde yaşamıştır. Abbasiler devri miladi (750–1258) tarihleri arasında sürmüştür. Bu dönem büyük müctehid âlimlerin yetiştiği, fıkhnın tedvin edilip inkişaf ettiği bir dönemdir. Bu dönem aynı zamanda sahabe döneminden sonra gelen tabiin ve etbâu't-tabiîn dönemini de kısmen kapsamaktadır. Bu dönemde yeni fetihler yapılmış, islam coğrafyasında iç karışıklıklar devam etmiş, merkezi yönetimler ise bu durum karşısında zaafa düşmüşlerdir. Bunun yanında ilmi ve iktisadi gelişmeler de bu dönemde önemli seviyelere ulaşmıştır.

Mervezî yaşamı boyunca Abbasi halifelerinin bir kısmına yetişmiş idi. Fakat onlarla görüşme, yaklaşma ve onların himayesi altına girmeyi istememiştir. Onlara nasihat ve öğüt vermek istemek dışında onlardan bir beklenti içerisine girmemiştir.

Mervezî hakkında tabakât kitaplarında bazı bilgiler yer almaktadır. Muhammed b. Abdülvehâb es-Sekafî şöyle anlatır idi: “*Horasan vâlisi İsmâil b. Ahmed, her sene Muhammed bin Nasr'a dört bin dirhem gönderirdi. Ayrıca, bu kadar dirhem de, kardeşi İshak'tan ve Semerkantlılardan gelirdi. Onun çoluk-çocuğu olmadığı için, bunları fakirlere dağıtırdı. Dünya malına düşkün değildi.*” Emîr İsmâil b. Ahmed ise başından geçen bir hadiseyi şöyle anlatmış idi: “*Semerkand'da bulunuyordum. Bir gün bir yerde oturdum. Yanımda kardeşim İshâk da vardı. Biraz sonra, büyük âlim Ebû Abdullah Muhammed bin Nasr geldi. O gelince, ilmine hürmeten ayağa kalktım. Aradan bir müddet geçip, Muhammed bin Nasr gidince, kardeşim İshâk bana, “Sen, koskoca vâlisin, halktan birisi gelince ayağa*

kalkıyorsun. Böyle idarecilik olmaz, diye sitem etti. O gün ben, kardeşimin bu sözüne çok üzüldüm. Akşam olup, yatmışım. Rüyâda Resûlullah efendimizi gördüm. Herhalde kardeşim İshâk da, yanımda idi. Resûlullah (s.a.v.) gelip, kolumu tuttu ve şöyle buyurdu: “Ey İsmâil! Senin ve oğullarının mülkü dâim olsun. Çünkü sen, Muhammed bin Nasr'a ilminden dolayı hürmette bulundun.” Sonra, kardeşim İshak’a döndü, “Senin ve oğullarının mülkü devam etmesin. Çünkü sen, Muhammed bin Nasr’ı küçümsedin” buyurdu. Nitekim Zehebî’nin naklettiğine göre Emir Ebu İbrahim İsmail b. Ahmed’in ve ailesinin ömrü uzun ve bereketli olmuştur.¹¹⁵

Mervezî, Abbasi hilafetinin bazı dönemlerini idrak etmiştir. Me’mun (h.198–218) dönemindeki siyasi karışıklara şahit olmuştur. Bu dönemdeki değişik musibet, karışıklıklar ve siyasi mücadeleler uzun bir zaman sürmüştür. Babekî’ler ve Karmetî isyanı ve Me’mun karşısındaki Arap ve Farslıların siyasi mücadeleleri süregelmiştir.

Me’mun felsefe ve kelamla çokça iştilal etmişti. Hatta Bağdat’taki valisi İshak b. İbrahim’e mektup yazarak oradaki ulemanın Halku’l Kuran meselesinde Kuran’ın mahlûk olduğunu kabul etmelerini istemiştir. Bunun sonucunda Kuran’ın mahlûk olduğunu kabul etmeyen Ahmed b. Hanbel gibi birçok âlim işkencelere maruz bırakılmışlardır. Mu’tasım döneminde İranlılar saltanat çevresinden uzaklaştırılarak Türkler saraya ve divana girmişlerdir. Bu devrin halifelerinden Mansur, ulemaya ilgi göstermiş, ihsanlarda bulunmuş, öte yandan verdiği vazifeyi kabul etmediği için Ebû Hanife’yi kırbaçlattırmıştır. Halku’l-Kur’an fitnesi hicri 218 de bu dönemde ortaya çıkmıştır. Me’mun Kur’ân-ı Kerîm’in mahlûk olduğuna dair bir emirnâme çıkartmış, mut’a nikâhını münakaşa ettirmiş, hakkında emirnâme çıkarmaya teşebbüs etmiştir. Mehdi zındıklara çok sert davranmış, onların takip ve tecziyesi için bir teşkilat kurarak cezalandırma yoluna gitmiştir.¹¹⁶

Me’mun dönemindeki şaşalı yaşantı ve sefahat uzun süre devam etti. Abbasi döneminde Bağdat ve Irak çevresinde Türklerin önemli vazifelere getirildiği ve hilafeti çeşitli siyasi sıkıntılardan kurtardıkları da tarihi bir vakadır. Abbasi devletinin

¹¹⁵ Sübkî, *Tabakatü’ş-Şafiiyyeti’l-Kübra*, II, s.252; Zehebî, *Tezkiratü’l-Huffaz*, II,653; Zehebî *Siyer-i a’lami’n-nübela*, XIV, s.39.

¹¹⁶ İbn Kesir, Ebû’l-Fidâ İmadüddin İsmail b. Ömer ed-Dımeşkî, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, Darü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, 1405,1.baskı, c. X, s.399; Karaman, Hayrettin, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1994, s.157.

yıkılışı hicri 750/1258 tarihidir. Abbasiler Moğol istilalarına daha fazla dayanamayarak tarihe karıştılar.

Me'mun Kur'an mahlûktur diyenlere ve kendisine muhalefet edenlere düşmanlık ederek onları cezalandırmaktaydı. Me'mun dan sonra halife Mu'tasım döneminde de siyasi olaylar ve karışıklıklar devam etmiştir. Mütevekkil (h.274/887) döneminde ise bu olaylar önceki dönemlere nispeten azalarak sona ermiştir.

İlmi gelişmelerin bu dönemde artmasının sebeplerinden bir kısmı da halifelerin, ilme ve ilim sahiplerine verdikleri değer ve önemdir. Ayrıca ulemaya ikramlarda bulunmaları da onları siyasi olarak yanlarına alarak kullanma isteklerinin olduğunu görmekteyiz. Nitekim büyük mezheb âlimlerine ve fukahanın bazısına kendi dönemlerinin siyasi otoriteleri tarafından türlü baskılar yapıldığı da bilinen bir gerçektir. Bu dönemdeki ulemanın bir kısmının kendilerine önerilen görevleri kabul ettiğini, bazısının da kabul etmeyip çeşitli ceza ve işkencelere maruz bırakıldığına değinmiştik. Mervezî ye siyasi otorite tarafından böyle bir baskının yapıldığına dair bir bilgi bulunmamaktadır. Zaten Mervezî kendisini siyasi hayatın dışında tutmaya özen göstererek siyasi olaylara mesafeli yaklaşmıştır. Nitekim Halku'l-Kuran meselesinde selefın çizgisini takip etmiştir. Bu onun itikatta selefi olduğunu gösteren en önemli delillerden birisidir.

2.1.2. Sosyal ve Kültürel Hayat

Bu dönemdeki sosyal refahın saray çevresinde çokça artmasından sonra fakir olan halkta yönetime karşı güvensizlik ve huzursuzluk baş göstermiştir. Bunun sonucunda ülkenin pek çok yerinde siyasi ve iktisadi sebeplere dayalı isyanlar olmuştur. Yine devletin gelirleri yersiz harcamalarla savurganlık yapılarak çarçur edilmiştir. Hicrî 245 ve 249 yıllarında yıkıcı zelzeleler meydana gelmiştir ve 260 yılında da büyük bir kıtlık baş göstermiştir. Devrin âlimleri bu musibetleri ilahi bir ceza olarak değerlendirmişlerdir.

Bu dönemde hilafet ve çevresindeki israf ve refahın getirdiği gösterişli bir hayat vardı. Bu dönemde toplumda dört önemli unsur mevcut idi. Arap, Fars, Türk ve Mağripliler toplum içinde kısmen Yahudi ve Hıristiyanlardan oluşan zimmî bir halk da mevcut idi. Toplum içindeki evlilik yoluyla ortaya çıkan bu karışık yapı ayrılıkların baş göstermesine, fitne ve kargaşalara yol açmıştır.

Abbâsi dönemindeki siyasi karışıklıklara rağmen hadis fıkıh, tefsir, lügat, tarih yazımı ve diğer ilmi faaliyetler son derece artmıştı. Bu dönemde yetişen önemli hadisçilerden; Kütübü-sitte yazarları olan Buhâri (ö.256/869), Müslim (ö.261/874), Ebû Davud (ö.275/888), Tirmizî (ö.278/891), Nesaî (ö.303/915), İbni Mâce (ö.273/886), Ahmed b. Hanbel (ö.241/855) meşhur fakihlerden Davud ez-Zâhirî (ö.270/883), İbni Cerîr et-Taberî (ö.310/922), İbni Münzîr (ö.318/930) önemli tarihçilerden Zübeyr b. Bekkâr (ö.206/821), Ömer b. Şeybe (ö.262/875), Yâkubî (ö.278/891), Belâzurî (ö.279/892) ve yine bazı lügat âlimlerinden Mufaddal b. Seleme ez-Zabî (ö.250/864), Ebu Amr el-Herevî (ö.255/868), Ebu Hatim es-Sicistânî (ö.255/868), Ebul Abbas el-Müberred (ö.285/898), Ebu Hanife ed-Dîneverî (ö.282/895) bu dönemde yetişmiştir. Nahivcilerden ise Ebu'l Abbas el-Mazenî (ö.249/863), Ebu'l Abbas Sa'leb (ö.291/903), İbni Keysem Muhammed b. Ahmed (ö.299/911) dönemin önemli âlimleridir.

Bu dönemde Yunancadan yapılan tercüme faaliyeti ve Darü'l Hikme adlı kütüphanenin kurulması en önemli ilmi-kültürel faaliyetlerdendir. Tercüme faaliyetlerinin müspet etkileri yanında menfî sonuçları da olmuştur. Bu faaliyetlerinin sağlam İslam akidesine zarar verdiği felsefî ve itikadî fırkaların ortaya çıkmasına sebebiyet verdiği görülmüştür. Hadis uydurma hareketlerinin bu dönemde ortaya çıktığı Mutezile, Cehmiyye, Râfizilik gibi itikadî fırkalara karşı başta fihhi, kelâmî eserler olmak üzere Kur'an ve sünnet müdafaasını amaçlayan eserler yine bu dönemde telif edilmiştir.

Bu dönemde yazılan en önemli eserlerden biri de İmam Mâlik'in (ö.179/795) Muvattâ adlı eseridir. Hicrî ikinci yüzyılın ortalarında Abbasi devletinin başkâtibi olan Abdullah b. el-Mukaffâ (ö.145/762) nın tavsiyesi üzerine dönemin halifesi Ebû Cafer el-Mansur (ö.158/775) memleketin her tarafında yargı birliğini sağlamak için İmam Mâlik'ten bir eser telif etmesini istemişti. İmam Mâlik de fıkıh ve hadis mecmuası olan Muvattâ'yı yazmıştı. Ancak eser bitmeden el-Mansur ölmüş yerine geçen oğlu el-Mehdi (ö.169/785) ondan sonra da Harun er-Reşîd (ö.193/809) aynı düşünceleri gerçekleştirmek istemişlerse de İmam Mâlik insanları tek bir görüşe bağlamamak için bunu kabul etmeyerek bu işe rıza göstermemiştir. Zira İmam

Mâlik'e göre Hz. Peygamber ve sahabelerin tüm sözleri onun kendi kitabından ibaret değildi.¹¹⁷

Bu asır islami ilimlerin gelişerek müstakil disiplinler haline geldiği tedvin asrıdır. Kütüb-ü Sitte bu dönemde tedvin edilmiştir. Ahmed b Hanbel'in Müsned adlı eseri bu dönemdeki önemli hadis kaynağıdır. Sonraki asırlarda gelen ulema bu dönemdeki ilk çalışmaların meyvelerini toplamışlardır. Bu dönemin İslami ilimlerin tedvin asrı olduğu kabul edilmiştir. Cerh ve ta'dil ilimleri, kıraat ilimleri, tefsir, fıkıh, hadis, lügat, nahiv gibi ilimlere dair eserler bu dönemde çokça telif edilir olmuştur. Selef akidesine dair eserler de çoğunlukla bu dönemde tedvin edilmiştir. Bu dönemde selef akidesini savunan en meşhur bazı bilginleri ve yazdıkları eserleri aşağıda sıraladık:

1. İmam Ebu Ubeyd el-Kasım b. Sellam el-Herevî (ö.224/838) Kitab'ül-İman
2. İmam Ebu Bekir b. Ebi Şeybe (ö.235/849), Kitabü'l-İman
3. Ahmet b. Hanbel (ö.241/855) , er-red ale'l-Cehmiyye
4. Muhammed b. Yahya el-Adenî (ö.243/857) , Kitabü'l- İman
5. Muhammed b. İsmail el-Buharî (ö.256/269) , Kitabü'l-Halki efali'l-ibad
6. İmam Abdullah b. Müslim el-Kuteybe (ö.276/889) , Kitabü'l-ihtilaf ver-red alel Cehmiyye
7. İmam Osman b. Said ed-Dârimî (ö.282/895) , Kitabü'r-red alel Cehmiyye ve ver-red alâ Bişr el-müreysî
8. İbn Cerîr et-Tâberî (ö.310/922) , Kitabü's-Sarih es-Sünne, Kitabü Tehzibi'l Âsar
9. İmam Ebu Bekir Muhammed b. İshak b. Huzeyme (ö.311/923) Kitabü't-Tevhid ve isbati sıfati'r-rabbi azze ve celle

---

¹¹⁷ İbnü'l-Esir, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim(ö.630/1233), *el-Kamil fi't-tarih*, tashih, Muhammed Yusuf ed-Dekkak, Neşr. , Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1.Baskı, Beyrut, 1407,VI, s.3-6; Şener, Abdülkadir, *İslam Hukuk Dersleri-I*, İzmir,1992. s.34.

2.2. Mervezî'nin Hayatı

2.2.1. Nesebi

Mervezî dönemin en önemli ilim ve kültür bölgesi olan Horasan ve çevresinde yetişmiştir. Horasanın dört büyük şehri Nîsabûr, Herat, Belh ve Merv'dir. Merv bu dönemde Horasanın en büyük şehri ve başkentidir. Mervezî babası Merv'li olduğundan bu şehre nispet edilmiştir. Asıl adı ve künyesi el-imam Ebu Abdullah Muhammed b. Nasr b. Yahya el-Mervezî eş-Şafîî olarak bilinmektedir. Mervezî hicri 202 yılında Bağdat'da doğmuş Nîsabûr'da yetişmiş ve Semerkant'da yerleşmiştir. Mervezî'nin tabakat kitaplarında yer alan kendi ifadelerinden bunları öğrenmekteyiz. Bu dönemde Nîsabûr önemli bir ilim merkezi olduğundan Mervezî'nin buraya ilim öğrenme maksadıyla seyahat ettiğini ve burada kalıp meşhur ulema ve muhaddislerle tanışarak onlardan ilim tahsil ettiğini öğreniyoruz. Ebu Zer Muhammed b. Muhammed b. Yusuf el Kâdi şöyle demiştir: *“Horasan'ın uleması dört zattır: İbnül Mübarek, Yahya b. Yahya, İshak b. Râhûye ve Muhammed b. Nasr el Mervezî.”*

Mervezî'nin, muasırları arasında ilim, ahlâk, sağlam inanç ve cömertlik bakımından önemli bir yeri vardır. Öğrencilerinden İbnül Ahrâm, Mervezî'yi şöyle tasvir ederdi. *“O insanların ahlak bakımından en mükemmeli idi, görünüşü güzel, sakalı beyaz idi. Ondan daha güzel namaz kılan birisini görmedim. Kulağına sinek konsa, çok da rahatsız etse, yine kendisini ondan korumak için hiçbir hareket yapmazdı. Biz onun güzel şartlarına uygun, huşû içinde namaz kılışına hayran kalırdık. O, namaz kılariken, yere dikilmiş bir ağaç parçası gibi hareketsiz dururdu. O, güzel huylu bir zât idi.”*¹¹⁸

Yine tabakât kitaplarında onun hakkında şöyle söylenmiştir. *“Görünüğü hoş ve sîması güzel idi.”*¹¹⁹ Yine onun namazı hakkında şöyle denmiştir. *“Ondan daha güzel ve huşû içinde namaz kılanı görmedik. Onun boynuna sivrisinekler konar, kanını akıtırlar da o yine de namazını bozmadı. Namazdaki huşûu ve heybeti bizi hayrete düşürürdü.”*¹²⁰

Mervezî'nin ailesi hakkında fazlaca bir bilgi yoktur. Mervezî'nin kadı Yahya b. Eksem'in kız kardeşi Hanne ile evli olduğu ve İsmail isminde bir erkek çocuğunun

¹¹⁸ Sübkî, *Tabakatü's-Şafîyyeti'l-Kübra*, Beyrut, ty. II, s.247.

¹¹⁹ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffaz*, II, s.652.

¹²⁰ Zehebî, *Siyer-i a'lami'n-nübela*, XIV, s.37-38.

olduğu tabakat kitaplarında ifade edilmektedir. Ailesinin köklü ve bilinen bir aile olmamasından dolayı tabakât kitaplarında ailesi hakkında fazlaca bilgiye rastlanmamaktadır. Eğer ailesi ilmi çevrelerce tanınan ve meşhur bir aile olmuş olsaydı, tarihçiler onun aile ve soyu hakkında muhakkak surette bazı bilgiler verirlerdi.

Yapılan rivayetlerden ve anlatılan menkıbelerden anlaşıldığı üzere Mervezî'nin geç yaşta evlendiği ve bu yaşlılığına rağmen çocuğunun olmasını çokça arzu ettiği bilinmektedir. Zehebî, *Siyer-i a'lami'n-nübela* adlı biyografik eserinde şöyle anlatır; “Muhammed b. Nasr ihtiyar iken, neslini devam ettirecek bir çocuğunun olmasını arzu ediyordu. Bunu anlatan der ki: “Biz bir gün onun yanında idik. Bu sırada talebelerinden birisi gelip, gizlice ona bir şeyler söylemişti. Bunun üzerine ellerini kaldırıp, “*İhtiyar olduğum halde bana İsmâil'i veren Allahü teâlâyâ hamd olsun*” (İbrâhîm sûresi, 39) meâlindeki âyet-i kerîmeyi okudu. Sonra, avuçlarının içini yüzüne sürdü. O bu âyet-i kerîmeyi okumakla üç şeyin sünnet olduğuna işaret etti. Çocuğa isim koymak, Allahü Teâlâ'nın lütuf ve ihsanına karşı hamd etmek, ona İsmâil ismini koymak. Daha sonra Mervezî doğacak olan çocuğuna ayetteki Hz. İsmail'e işaretten İsmail adını verecektir. İsmail ismindeki bu oğlunun ravi ve talebelerinden biri olduğundan bahsedilmektedir. Oğlunun hayırlı bir evlat olmadığı ve Mervezî'nin oğlunu ona şikâyet ettikleri rivayetlerden anlaşılmaktadır.”¹²¹

2.2.2. İlmî Seyahatleri

Mervezî'nin hadis toplamak ve ilim tahsili için pek çok yolculuğa çıktığı söylenir ki onun bu ilim uğrunda uzak beldelere yolculukları çok uzun yıllar sürmüştür. Mervezî kendisine devlet tarafından yıllık olarak bir miktar para maaş olarak verildiğini söylemektedir. Horasan valisinin kendisine her yıl dört bin dirhem miktarı para verdiği rivayetlerden anlaşılmaktadır. Fakat O kendisine verilen bu atiyeye ve hediyelerin büyük bir çoğunluğunu infak ederdi. Ayrıca Mervezî nin ticaretle meşgul olduğu ve bir ortağının olduğu ve onunla mudarebe yolu ile ticaret yaptığı da rivayet edilmiştir. Çıktığı Mısır seyahatinde Şafî mezhebinin önemli fukahasından sayılan Muhammed b. İshak b. Huzeyme, Muhammed b. Cerir et-

¹²¹ Zehebî, *Siyer-i a'lami'n-nübela*, XIV, s.37-38.

Taberî, Muhammed b. Harun er-Ruvyani ile beraber ikamet etmiş maddi zorluklar içinde orada 1 yıl kalmıştır. Rebî ve Yunus b. Abdül'âlâ'dan Şafîî fikhını tahsil etmiştir.¹²²

Talebesi İbnü'l Ahram'ın dediğine göre Mervezî hicri 260 yılında Nisabûr'a giderek orada yerleşmiştir. Orada ortağı ile ticaret yaparken kendisi aynı zamanda ilim ve ibadet ile meşgul oluyordu. Hicri 275 yılında Semerkand'a giderek ticaretini ortağına bırakmış, orada kendini tamamen ilme vererek vefatına kadar sadece ilimle iştigal ettiği rivayet edilmiştir. Orada Muhammed b. Yahyâ'dan sonra fetva veren müftî ve en önde gelen bir âlim idi. Yahyâ b. Muhammed b. Yahyâ ve ondan sonraki âlimler, onun fazîlet ve üstünlüğünü tasdik ve kabul etmişlerdir.¹²³

Mervezî kendi beldesinin âlimlerinden ilim aldıktan sonra ilk yolculuğunu daha genç yaşta yapararak Horasan'a gitmiştir. Orada Yahya b. Yahya et-Temîmi, Ebi Hâlid Yezid b. Salih, Amr b. Zürâre, İshak b. Râhuye, Sadaka b. Fadl el-Mervezî'den ilim aldı. Daha sonra Rey'de Muhammed b. Mihran, Muhammed b. Mukatil ve Muhammed b. Hamid'den ilim aldı. Bağdat'da Muhammed b. Bekkâr b. Reyyan, Abdullah b. Ömer el-Kavarîrî, Muhammed b. Mukatil'den ilim almıştır. Basra'da Şeyban b. Ferruh, Hudbe b. Halid, Abdülvahid b. Gıyas'dan, Kûfe'de Muhammed b. Abdullah b. Nemir, Hunad ve İbn Ebi Şeybe gibi âlimlerden, Medine'de Ebi Mus'ab ve İbrahim b. Mesud el Hızamî, Şam'da Hişam b. Ammar, Mısır'da Yunus es-Sadefî, er-Rebi el-Muradî, Ebi İsmail el-Mazinî gibi hocalardan ise Şafîî fikhı ve kitaplarını öğrendi. Mervezî'nin ikinci yolculuğu hicri 260 senesinden sonradır. 58 yaşındayken Nisabur'a seyahat etmiş ve buraya yerleşmiş ve burada yıllarca ilimle uğraştıktan sonra hicri 275 yılında Semerkand'a gitmiştir.¹²⁴ Mervezî Muharrem ayında hicri 294 yılında 92 yaşında Semerkand'da vefat etmiştir.¹²⁵

Mervezî'nin keramet ve velayetine dair anlatılan bazı olaylar vardır. O bir yolculuğu esnasında başından şöyle bir olayın geçtiğini anlatmıştır. *“Mısır'dan yanımda cariyem(hizmetçi) olduğu halde Mekke'ye gitmek üzere gemiyle yola çıktım. Gemi battı ve tüm param olan iki bin dirhemi kaybettim. Ben ve cariyem orada*

¹²² Sübkî, *Tabakatü's-Şafîyyeti'l-Kübra*, II, s. 246.

¹²³ Sübkî, *Tabakatü's-Şafîyyeti'l-Kübra*, II, s. 247.

¹²⁴ Sübkî, *Tabakatü's-Şafîyyeti'l-Kübra*, II, s. 246.

¹²⁵ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffaz*, II, s.653.

kalakalmıştık. Susamıştım ve başımı cariyemin omzuna koyarak ölümü düşündüm. Birden bir adam testi ile beraber geldi ve bana: “işte su! iç” dedi. “Ben sudan içtim ve cariyeme de içirdim. Hemen sonra nereden gelip nereye gittiğini bilmediğim kişi aniden ortadan kaybolmuştu.” Ayrıca bu gemi seyahatinde sahip olduğu eserlerin iki bin cüz kadarı kaybolmuştur. Eserlerinin günümüze ulaşamamasının en önemli sebebi de budur.¹²⁶

2.2.3. Hocaları

Mervezî nin kitapları incelendiğinde görülecek olan en önemli noktalardan biri de onun birçok hocadan ilim tahsil etmiş olduğudur. Mervezî kendilerinden ilim almış olduğu hocalardan etkilenecek onların bazı görüşlerine meyiletmiştir. Hatta İmam Şafîî'nin talebelerinden ders aldığı ve Şafîî'nin görüşlerinden etkilenecek Şafîî mezhebine intisap ettiği de iddia edilmiştir.

Mervezî'nin ilmi seyahatleri sebebiyle kendilerinden ilim aldığını tespit ettiğimiz bazı önemli hocalarını ölüm tarihlerini dikkate alarak aşağıda sıralayacağız:

Ebu Ubeyd Kasım b. Selam el-Herevî (ö.224/838), Yahya b. Yahya et-Temimî (ö.226/840), Muhammed b. Mukâtil (ö.226/840), Sadaka b. Fadl el-Mervezî (ö.266/879), İbni Ebi Şeybe (ö.235/849), Hudbe b. Halid (ö.235/849), İbrahim b. Münzîr el-Hizâmî (ö.236/850), Şeybân b. Ferrûh (ö.236/850), İshak b. Râhuye (ö.238/852), Muhammed b. Bekkâr b. er-Reyyân (ö.238/852), Abdülvahid b. Gıyas (ö.240/854), Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), Hişam b. Ammar (ö.245/859), Ali b. Hicr (ö.244/858), Muhammed b. Beşşar Bendâr (ö.252/866), Muhammed b. İsmail el-Buharî (ö.256/870), Yunus es-Safedî (ö.264/877), Ebu İsmail el-Mazenî (ö.264/877), Ebu Zur'a (ö.266/879), Rebi b. Süleyman el-Muradî (ö.270/883), Ebu Hatim (ö.277/890). Mervezi farklı merkezlere yapmış olduğu ilim yolculukları sayesinde pek çok ilim adamından ders almıştır. Rey şehrinde Muhammed b. Mihran el-Hammal, Muhammed b. Mukatil ve Muhammed b. Humeyd den ders almış, Bağdat'da Muhammed b. Bekkâr er-Reyyan, Ubeydullah b. el-Kavarîrî, Basra'da Şeyban b. Ferruh, Hudbe b. Halid, Abdülvahid b. Gıyas, Kûfe'de Muhammed b. Abdullah b. Nemir, Hannad, İbni Ebî Şeybe, Medine'de Ebu Musab, İbrahim b.

¹²⁶ Sübkî, *Tabakatü's-Şafiiyyeti'l-Kübra*, II, s.246; Zehebî, *Siyer-i a'lami'n-nübela*, XIV, s.36,37

Münzir el-Hizamî, Şam'da Hişam b. Ammar, Mısır'da Yunus es-Safedî, Rebi el-Muradî, Ebu İsmail el-Müzenî den ilim almıştır.¹²⁷

Mervezi'nin ilk hocalarından olan Yahya b. Yahya et-Temimi (ö.226/840) ve Muhammed b. Mukatil (ö.226/840) vefat ettiklerinde daha o 24 yaşında idi. Buradan da anlaşılıyor ki Mervezî daha küçük yaşlarda iken ilim yolculuğuna başlamıştı. Mervezî'nin kendisinden ilim aldığı ve rivayette bulunduğu yüz elli kadar hocasından bahsedilmiştir. Bunlardan tespit edebildiğimiz bazı hocalarını vefat yıllarını esas alarak aşağıda sıralamaya çalışacağız.¹²⁸

İbrahim b. Hasan el-Makri el-Basri (ö.235/849), İbrahim b. Raşid b. Süleyman el-Âdemi (ö.264/877), İbrahim b. Said el-Cevherî, İbrahim b. Abdullah b. Hatim el-Herevî (ö.244/858), Ahmed b. İbrahim Ed-Durukî el-Bağdadi (ö.246/860), Ahmed b. Ezher el-Abdi en-Nisaburî (ö.263/876), Ahmed b. Ebi Bekr b. Haris b. Zürâre ez- Zührî (ö.242/856), Ahmed b. Ebi Bekr b. Yusuf (ö.274/887), Ahmed b. Hafs b. Abdullah b. Raşid es-sülemi en-Nisaburî (ö.258/871), Ahmed b. Hanbel eş-şeybani el-Mervezî, Ahmed b. Said ed-Dârimî (ö.253/867), Ahmed b. Seyyar b. Eyyub (ö.268/881), Ahmed b. Abdurrahman b. Bekkâr b. Abdülmelik b. Velid b. Büsr (ö.248/862), Ahmed b. Abdurrahman b. Vehb. b. Müslim el-Mısri (ö.264/877), Ahmed b. Abede b. Musa ed-Dabî (ö.279/892), Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr el-Makdemî (ö.264/877), Ahmed b. Muhammed b. Nezik b. Habib el-Bağdadi (ö.248/862), Ahmed b. Mansur b. Seyyar er-Ramadî (ö.265/878), Ahmed b. Münî b. Abdurrahman (ö.244/858), Ahmed b. Yusuf es-sülemi en-Nisaburî, İshak b. İbrahim b. Muhammed el-Hanzalî (ö.238/852), İshak b. Mansur b. Behram el-Kevsec (ö.251/865), İshak b. Musa b. Abdullah el-Hatmî (ö.244/858), İsmail b. Yahya el-Müzeni el-Mısri (ö.264/877), Bişr b. Hakem b. Habib b. Mihran el-Abdi en-Nisaburî (ö.238/852), Haccac b. Yakub es-Sekafî el-Bağdadî (ö.259/880), Hasan b. Muhammed b. es-sabah ez-zağferanî (ö.260/873), Hüseyin b. Ali b. el-Esved b. Aclî, Hüseyin b. İsa b. Hamdan et-Taî (ö.247/861), Hüseyin b. Mansur b. Cafer b. Abdullah es-Sülemî (ö.238/858), Süreyc b. Yunus b. İbrahim el-Bağdadi (ö.235/849), Sağdan b. Nasr b. Mansur el-Bezzar el-Bağdadî (ö.265/878), Said b. Mesud el-Mervezî, Said b. Yahya el-Ezher b. Necih el-Vasitî (ö.243/857), Sehl b.

¹²⁷ Zehebî, *Siyer-i a'lami'n-nübela*, XIV, s.33-34.

¹²⁸ Nüfey'î, *el-imam Muhammed b. Nasr el-Mervezi*, c. I. , s.56-77.

Osman b. Faris el-Kindî (ö.235/849), Abbas b. Abdülazim b. İsmail el-Anberî (ö.240/854), Abbas b. Muhammed b. Hatim ed-Durî (ö.271/884), Abdullah b. Abdurrahman b. Behram es-Semerkindî (ö.255/869), Abdullah b. Muhammed b. Cağfer el-Cağfî (ö.229/843), Abede b. Süleyman el- Kilabi (ö.287/900), Abdullah b. Abdülkerim b. Yezid b. Ferruh (ö.264/877), Abdullah b. Amr b. Meysere el-Kavarîrî (ö.235/849), Ukbe b. Mukrim el- Ammî (ö.250/864), Ali b.Hicr b. İyas es-sadi el-Mervezî (ö.244/858), Ali b. Hasan b. Musa el-Hilalî (ö.267/880), Amr b. Zürâre b. Vakıd el-Kilabî (ö.238/852), Fadl b.Hüseyin b. Talha el-Cühderî (ö.237/851), Muhammed b. Ahmed b. Cüneyd el-Bağdadi (ö.267/880), İbrahim b. Said el-Cevherî, el- Hüseyin b. Ali b. el-Esved el-Aclî, Muhammed b. el-Müsenna b. Ubeyd el-Anzî, Muhammed b. Eban b. Vezir el-Belhî (ö.244/858,) Fadl b. Musa el-Basrî (ö.260/873), Muhammed b. Attab el-Bağdadî (ö.240/854), Muhammed b. Bekkar b. er-reyyan el-Haşimî (ö.238/852), Muhammed b. Harb el-Vasiti en-Neşai (ö.255/869), Muhammed b.Humeyd b. Hayyan er-Razî (ö.248/862), Muhammed b. Hallad b. Kesir el-Bahilî (ö.251/865), Muhammed b. Rafî el-Kuşeyri en-Nisabûrî (ö.245/859), Muhammed b. Sehl b. Asker et-Temimî (ö.251/865),Muhammed b. Sabah b. Süfyan el-Cerceraî (ö.240/854), Muhammed b. Abdurrahim b. Ebu Zühayr el-Bağdadi (ö.255/869), Muhammed b. Abdullah b. Abdulhakem (ö.268/881), Muhammed b. Abdullah b. Nemir el-Hemedani el-Kufî (ö.234/848), Muhammed b. Abdülmelik b. Ebi Şevarib el-basrî (ö.244/858), Muhammed b. Abede b. Hakem b. Abdullah el-Mervezi, Muhammed b. Ubeyd b. Hisab el-Anberî el-Basrî (ö.238/852), Muhammed b. Ali b. Abdullah b. Mihran el-Verrak (ö.272/885), Muhammed b. Ammar b. Haris er-Razî, Muhammed b. Mukatil Ebul Hasen el-Kisai el-Mervezi (ö.226/843), Muhammed b. Mihran el-Cemal (ö.239/853), Muhammed b. Yahya b. Halid en- Nisaburi (ö.258/871), Muhammed b. Adem el-Mervezî (ö.258/871), Muhammed b. Yahya b. Abdülkerim b. Nafî el-Ezdî el-Basrî (ö.252/866), Muhammed b. Yezid b. Muhammed b. Kesir el-Aclî (ö.247/861), Mahmud b. Gaylan el-Adevi (ö.239/853), el-müseyyeb b. Vadîh es-sülemi el-humsî (ö.246/860), Hişam b. Halid b. Zeyd b. Mervan el-Erzak (ö.249/863), Hişam b. Ammar b. Nusayr es-sülemi ed-Dımeşkî (ö.245/859), Hannad b. Eseri b. Musab et-Temimî (ö.243/857), Vehb b. Bukiyye b. Osman el-Vasifî (ö.239/853), Velid b. Şuca b. Velid b. Kays es-Sukûnî (ö.243/857), Yahya b. Habib Arabi el-Harisî (ö.248/862), Yahya b. Halef el-

Bahilî (ö.242/856), Yahya b. Osman b. Salih es-Sehmî (ö.282/895), Yahya b. Osman el-Harbî (ö.238/852), Yahya b. Yahya b. Bekr b. Abdurrahman et-Temimî (ö.226/840), Yakub b.İbrahim b. Kesir b. Zeyd b. Efleh el-Abdî (ö.252/866), Yusuf b. Musa b. Raşid el-Kattan (ö.253/867), Yunus b. Abdul'ala b. Meysere es-sadeffî (ö.264/877), Yezid b.Salih el-Yeşkeri el Ferrâ en-Nîsabûrî (ö.229/843), İbrahim b. el-Hasen Nüceyh el-Allaf el-Bahilî el-Mukri el-Basrî (ö.235/849), Süreyc b. Yunus b. İbrahim el-Bağdadi (ö.235/849), İbrahim b. Münzir el-Hizami (ö.236/850), Fudayl b. Hüseyin b. Talha el-Cahderi (ö.237/851), İshak b. İbrahim b. Muhalled el-Hanzalî (ö.238/852), Abbas b. el-Velid b. Nasr en-Nursî (ö.238/852), Abdülvahid b. Gıyas el-Basri (ö.240/854), Harun b. Abdullah b. Mervan el-Bağdadî (ö.243/857), İbrahim b. Abdullah b. Hatim el-Herevî (ö.244/858), Humejd b. Mukallide b. Kuteybe b. Abdullah el-Ezdi (ö.248/862), Muhammed b. Humejd b. Hayyan er-Râzi (ö.248/862), Yusuf b. Musa b. Raşid el-Kattan (ö.253/867), Mahmud b. Âdem el-Mervezî (ö.258/871), İbrahim b. İshak el-Cüzcanî (ö.259/872), Muhammed b. Abdullah b. Kahzad el-Mervezî (ö.262/875),İbrahim b. Raşid b. Süleyman el-Ademî (ö.264/877), Ahmed b. Abdurrahman b. Vehb. b. Müslim el-Mısrî (ö.264/877), İsmail b. Yahya el Müzeni el-Mısrî (ö.264/877), Süfyan b. Veki b. el-Cerrah, Sağdan b. Nasr b. Mansur el-Bezzar el-Bağdadî (ö.265/878), Ali b. Said b. Cerir en-Nesaî, Muhammed b. İshak es-San'anî (ö.270/883), Yahya b. Ebi Talib Cafer b. Abdullah b. Ez-Zeberkan (ö.275/888).

2.2.4. Çağdaşları

Mervezî'nin yaşamış olduğu hicri III. asır fıkıh, hadis ve lügat âlimlerinin pek çoğunun yetiştiği bir dönemdir. Onun çağdaşlarından Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), İbn Cerîr et-Taberî (ö.310/922), İshak b. Huzeyme (ö.311/923), Ebu Abdullah Süfyan b.Said es-Sevrî (ö.161/778), el-Leys b. Sa'd (ö.175/791), Ebu'l-Haris Şurayh b.Yunus (230/849), Ebu Süleyman Davud b. Ali ez-Zahirî (ö.270/833), İshak b. Râhuye (ö.238/853), Muhammed b. er-Ruvyanî (ö.307/919), Ebu Sevr (ö.240/854), Muhammed b. İsmail el-Buharî (ö.256/869), Ebû Ubeyd Kasım b. Sellam el-Herevî (ö.224/838), Ebû Zur'a (ö.262/875), Ebû Hatim (ö.277/890) sayılmaktadır. Çağdaşları Mervezî hakkında çokça methedici sözler söylemişlerdir.

Hafız es-Süleymanî : “*Muhammed b. Nasr semâdan teyit edilmiş imamların imamıdır*”¹²⁹ demiştir. Ebu İshak da : “*Sahabe ve sonrakilerin hükümler konusundaki ihtilaflarını en iyi bilendir*” demiştir.¹³⁰

Kadı Muhammed b. Muhammed : “Bizim âlimlerimiz şöyle derlerdi: *Horasanın uleması dördtür. İbnül Mübarek, İbn Râhuye, Yahya b. Yahya, Muhammed b. Nasr*”¹³¹ dır.

Subkî’de şöyle demiştir. “*Horasan fakihleri arasında Yahya b. Yahya’dan sonra Muhammed b. Nasr’dan daha akıllı bir âlim görmedik*”¹³².

Ebu Mansur Abdülkadir b. Tahir Abdülkahir el-Bağdadi, (ö.429/1037) Mervezî hakkında şöyle demiştir. “*O fıkıh, kelam ve hadiste imamdır. Âlimler arasındaki ihtilafı çok iyi bilirdi.*”¹³³

2.2.5. Öğrencileri

Kaynakların verdiği bilgilere dayanarak Mervezî’nin talebelerinden olduğu bilinen tespit edebildiğimiz bazı isimleri kronolojik olarak aşağıda sıralayacağız:

Ebu Ali Abdullah b. Muhammed el-Belhî (ö.295/907), Muhammed b. Münzir b. Said el-Herevî (ö.303/915), Ahmed b. Muhammed b. Harun b. Yezid el-Hilal Hanbelî (ö.311/923), Ebu Abbas Muhammed b. İshak es-Serrac (ö.313/925), Osman b. Cafer b. Muhammed b. Muhammed b. Hatim (ö.324/935), Ebu Bekr Muhammed b. Münzir en-Nîsabûrî (ö.344/955), Ebu Hamid Ahmed b. Muhammed eş-Şarkî (ö.325/936), Ahmed b. Muhammed b. el-Hasan en-Nîsabûrî (ö.325/936), Ebu Abdullah Muhammed b. Yakub b. el-Ahram en-Nîsabûrî (ö.344/955), Ebu’n-Nadr Muhammed b. el-fakih et-Tûsî (ö.344/955), Muhammed b. İshak es-Semerkindî, el-Cüneyd b. Half b. Hacib b. el-Velid es-Semerkindî, Ahmed b. Muhammed b. İbrahim es-Semerkindî el-Kerabisî, Muhammed b. Yakub b. Yusuf el-Asam, Ebu Ali es-Sekafî, Ebu’l-Hasen Muhammed b. Osman b. Silm b. Selâme es-Semerkindî, Ahmed b. salih, Ahmed b. Muhammed b. Harun b. Yezid el-hilal (ö.311/923), Abdullah b. Muhammed b. Ali el-Belhî (ö.294/906), Muhammed b. İshak b. İbrahim

¹²⁹ Sübkî, *Tabakatü’ş-Şafiiyyeti’l-Kübra*, c. II, s.248.

¹³⁰ Zehebî, *Siyer-i a’lami’n-nübela*, XIV, s.38.

¹³¹ Zehebî, a.g.e. , c. XIV, s.35.

¹³² Zehebî, *Tezkiratü’l-Huffaz*, II, s.601.

¹³³ Usûliddîn, s.314, Bkz. İhtilafü’l-Fukaha, Mukaddimedden naklen.

b. mihran es-Sekafî (ö.313/925), Muhammed b. Muhammed b. Yusuf et-Tûsî (ö.344/955), Muhammed b. Münzîr b. Said el Herevî (ö.303/915), Muhammed b. Yakub b. Yusuf eş-şeybanî en-Nisaburî (ö.344/955) ve Mervezî'nin oğlu İsmail b. Muhammed b. Nasr öğrencileri arasında sayılmaktadır.¹³⁴

2.3. Mervezî'nin İlmî Şahsiyeti ve Eserleri

Mervezi'nin yaşadığı dönemde değişik itikadî mezheb ve fırkalar zuhur etmişti. Basra ve çevresinde Kaderiyye, Şam'da Havâric, Kûfe'de Şia, Havâric, Mürcie, Cehmiyye gibi itikadi fırkalar mevcut idi. Mervezî'nin yaşadığı dönem Halku'l-Kuran tartışmalarının olduğu dönemdir. Mervezî bu fikri ayrılıkların ve itikadi mezheplerin içinde yer almayarak selef ve ehlişünet çizgisinde orta yolu tutmuştur. Nitekim itikadî ve kelâmî görüşlerini "*Ta'zimü kadri's-salât*" adlı eserinde anlatmıştır. Mervezî bu eserinde îmanın tarifi ve farklı boyutları, sünnete ittibanın zorunluluğu ve cemaatin lüzumu gibi konular üzerinde durmaktadır. Ayrıca günümüz çalışmalarından Mervezî'nin kelâmî görüşlerini inceleyen Mevsem b. Münir b. Mübarek Nüfey'î nin "*el-İmam Muhammed b. Nasr el-Mervezî ve Cuhûde fî Beyan-ı Akidetü's-Selef ve'd-difâ'anha*" adlı hacimli telif eseri de onun kalamcı kişiliğini ve itikadî görüşlerini günümüze aktaran önemli bir çalışmadır. Bu yazara göre Mervezî kendinden önceki ve dönemindeki ulemadan etkilenerek itikatta selef çizgisini benimsemiştir. Mervezî bu dönemdeki itikadî-kelâmî tartışmalarda taraf olmuş, Kur'anın mahlûk olduğunu kabul eder bir çizgiye sahip olmuştur.¹³⁵

Mervezî kendi döneminde zekâsı ve ilme karşı olan hırsı ile tebarüz ettiği Horasan'ın en meşhur ilim adamları arasına girmiştir. Böylece insanlar onun görüş ve fetvalarını diğerlerine tercih etmişlerdir. Mervezî, çok yönlü kişiliği, farklı ilim dallarına dair vermiş olduğu eserleri ile beraber hadis, ulûmu'l-kur'an, tefsir, fıkıh, hilâf, ferâiz, akâid, tarih ve ihtilafü'l-fukaha gibi ilimlerde söz sahibi idi. Tefsir, usûlü fıkıh, lügât ve tarih gibi ilim dallarında eser vermemiş olmasına rağmen bu alanlarda da oldukça mahirdi. O yaşadığı dönemde daha çok bir muhaddis, fakih ve hilaf âlimi olarak meşhur olmuştur.¹³⁶

¹³⁴ Zehebî, *Siyer-i a'lami'n-nübela*, XIV, s.34,297; Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffaz*, II, s.690.

¹³⁵ Zehebî, *Siyer-i a'lami'n-nübela*, XIV, s.39.

¹³⁶ Sübkî, *Tabakatü's-Şafiyyeti'l-Kübra*, II, s.247; Zehebî *Siyer-i a'lami'n-nübela*, XIV, s.34.

Mervezî zamanının çoğunu ilim talebi için çıktığı yolculuklara ve hocaları ile yaptığı görüşmelere ayırmıştır. O çeşitli kültür ve medeniyetleri yaptığı bu yolculuklar sayesinde tanımıştı.

Mervezî fıkıh ve hilaf âlimi olmasının yanında hadiste de otorite ve imam idi. Ehli hadise mensubdur. İbn Hacer onun için “ *Sika, hafız ve hadiste büyük bir imam idi*” der. Mervezî de kendisinin cerh ve tadil ilmi ile uğraştığını ve 20 sene boyunca hadis yazdığını söylemektedir.¹³⁷

İbn Hazm (ö.456) Mervezî hakkında şöyle diyerek onu övmüştür. “ *Mervezî Ahmed b. Hanbel den sonra yaşadı. Malik, Ebu Hanife ve Şafî’ nin ashabından ilim aldı. Sağlam itikad, büyük verâ ve dikkatli bir nazar sahibi idi. Kuran ve hadis konusunda da ilmi otoriteye sahip büyük bir âlimdi.*” İbn Hazm O’nun hakkında “*İnsanlar içinde sünnetin manalarını ve sahih olanlarını en iyi bilen ve muhafaza edeni, yine insanların üzerinde icma ve ihtilaf ettikleri meseleleri en iyi bilendir.*”¹³⁸ demiştir.

Yine O’nun hakkında İbn Hazm “*Sahabeden sonra peygamber ve sahabe sözlerini en iyi bilen kişidir*” demiştir. Onun hadisleri tasnif ederek musannefler vücuda getirdiği söylenmekle beraber bunların günümüze ulaşmadığı bilinmektedir. Yine Mervezî’nin hadis ilmindeki derecesini ve derinliğini ortaya koyan şu söz çok manidardır. “*Bir kişi şayet Hz. Peygamber ya da sahabesinin her ne hadisi varsa onu Mervezi bilir diye iddia etse bu söz onu yalancı çıkarmaz. Yani doğru söylemiş olur.*” demekle Zehebî İbn Hazm’ın Mervezî hakkındaki bu kanaate onun eserlerini dikkatlice okuduktan ve değerlendirdikten sonra sahip olmuştur. Böylelikle Mervezî’nin hadis ilmindeki otoritesini de tescil etmek istemiştir.¹³⁹

Âlimler Mervezî’nin kendi döneminin önemli fakihî olduğunda ittifak etmişlerdir. Hâkim en-Nîsabûrî O’nun için “*O âlim, âbid ve fakihdir.*”¹⁴⁰ Ebu Bekir es-Sayrafî de “*Eğer Mervezî sadece Kitabü’l-Kasâme’yi yazmakla yetinseydi bile yine de insanların en fakihî sayılırdı.*”¹⁴¹ demiştir.

¹³⁷ Sübkî, *Tabakatü’ş-Şafiyyeti’l-Kübra*, II, s.249.

¹³⁸ İbn Hazm, *el-İhkam fi usuli’l-ahkâm*, Daru’l-Hadis, Mısır 1404, III, s.273.

¹³⁹ Sübkî, *Tabakatü’ş-Şafiyyeti’l-Kübra*, II, s.635; Zehebî *Siyer-i a’lami’n-nübela*, XIV, s.40.

¹⁴⁰ Sübkî, *Tabakatü’ş-Şafiyyeti’l-Kübra*, II, s.247.

¹⁴¹ Zehebî, *Tezkiratü’l-Huffaz*, II, s.651.

Yine onun Şafî fakihî mi mutlak müçtehit mi olduğu hususunda ulema farklı değerlendirmelerde bulunmuştur. Şirâzî O'nu Şafî fakahasından saymıştır. Bunu da Mervezî'nin rüyasında gördüğü Peygamber Efendimiz (s.a.v) in tavsiye buyurduğu üzere “*Şafî'nin görüşlerini yaz, sünnetime muhalefet edenleri ve görüşlerini de reddet*” sözüne hamletmekte ve onun bu rüya üzerine Şafî'nin kitaplarını Mısır'da iken yazdığını söylemesi onun Şafî'ye ve mezhebine meylettiğini göstermektedir. Nitekim İbnü'l Esir, İbnü Salâh ve Nevevî Mervezî'yi Şafî fakahasından ashabü'l-vücûh olarak kabul etmişlerdir.¹⁴²

Suyûtî Cem'ul-Cevâmi adlı hacimli eserinin yetmiş küsur kaynağı arasında Mervezî'nin Ta'zimü Kadris-salât adlı kitabını da saymaktadır. Zehebî, Yafî ve Suyûtî, Mervezî'yi Şafî'lerden saymamışlardır. İbni Sübkî dört Muhammed'den bahsederken Mervezî'yi de bunlara ilave etmiştir. Bunlar Muhammed b. Nasr, Muhammed b. Cerîr, İbni Huzeyme, İbnül Münzîr'dir. Bunlar çoğu zaman Şafî'nin usûlü dışına çıkarak icihad ettiklerinden mutlak icihad derecesine ulaşmışlardır.¹⁴³ demektedir.

Mervezî'nin İsmail b. el-Müzeni, Rebi b. Süleyman ve Muhammed b. Abdullah b. Hakem gibi Şafî fakahadan da Şafî ve Malikî fikhını öğrendiği bilinmektedir.¹⁴⁴

Mervezî çoğu zaman Sevrî, Şafî ve diğer fakihlerin görüşlerine muvafakat ve muhalefet etmiş olsa bile hiçbir görüşe meyletmeden kendi müstakil görüşlerini belirtmekten de çekinmemiştir. Sübkî ve Nevevî de onun hakkında “*Onun diğer mezhep görüşlerine muhalefet ederek garip olan bazı görüşleri ihtiyar edip benimsediği vakidir*” demiştir. Bu garip görüşlerinden bazıları şöyledir: sabah namazının korku durumunda bir rekâta kısaltılmasını ve amame (sarık) üzerine meshi caiz görmesi sayılabilir.¹⁴⁵ Bu rivayet, fıkıh kitaplarının salatü'l-havf bahislerinde yer alan ve korku namazının nasıl kılınacağına dair olan Huzeyfe hadisinin farklı yorumlanışından kaynaklanmaktadır. İbn Abbas'ın rivayet ettiği Huzeyfe hadisine göre Zü'l-Kard isimli seferde Hz. Peygamber bir gurubla bir rekât

¹⁴² Sübkî, *Tabakatü's-Şafiiyyeti'l-Kübra*, II, s.249.

¹⁴³ Sübkî, *Tabakatü's-Şafiiyyeti'l-Kübra*, III, s.102,103.

¹⁴⁴ Zehebî, *Siyer-i a'lami'n-nübela*, XIV, s.34.

¹⁴⁵ Sübkî, *Tabakatü's-Şafiiyyeti'l-Kübra*, II, s.202,203.

diğer grupla da bir rekât namaz kıldılar ve namazı iki rek'ate (kaza) tamamlamadılar. Ebu Hureyre, Zeyd b. Sabit, İbn Abbas ve Cabir de bu görüştedirler.¹⁴⁶

Âlimler Mervezî için “*el-imam, şeyhülislam, hâfız*” gibi onun ilmi derecesini gösteren lakaplar ile nitelendirmişlerdir.

Hatip el-Bağdadi, İbnü'l-Cevzî ve Nevevî gibi bazı ulema Mervezî hakkında “*O sahabe ve sonrakilerin ahkâm konusundaki ihtilaflarını en iyi bilendir*” diyerek Mervezî'nin yaşadığı dönemin en büyük hilaf âlimi olduğunu kabul etmişlerdir.¹⁴⁷

Zehebî de O'nun hakkında “*İslam ilimlerinde parlak bir müctehid olarak gözlerin mislini görmediği kadar zamanının sahabe, tabiin ve aralarındaki ihtilafları mutlak surette en iyi bilen büyük bir âlimi idi*”¹⁴⁸

İbn Teymiyye (ö.728/1327) Mervezî hakkında şöyle demiştir. “*Ahmed b. Hanbel, İshak b. Râhuye, Ali b. Medeni el Buharî, Ebu Zur'a ve Muhammed b. Nasr el Mervezî bunlar fıkhi hükümleri hadisler üzerine kuranlardır. Mervezî de zamanının ihtilaf ve icmasını en iyi bilendir.*” demiştir.¹⁴⁹

Son dönem âlimlerinden Ömer Nasûhî Bilmen ise Mervezî'yi kendi zamanındaki ehli hadisin imamı sayarak O'nu mezhebi ve tabiileri kalmamış mutlak müctehid tabiîn imamları arasında zikretmiştir.¹⁵⁰

Günümüz modern şarkiyatçılardan Christopher Melchert *The formation of the sunni schools of law 9th-10th centuries* isimli kitabında Mervezî'yi Nisabur Şafîi ekolünün reisi olarak kabul etmektedir.¹⁵¹

Kaynakların belirttiğine göre Mervezî'nin günümüze kadar ulaşan yazma ve matbu eserlerinin yanında günümüze kadar ulaşamayan pek çok eseri mevcuttur. Bilinmeyen eserleri bilinenlerden daha fazladır. Hatip el-Bağdadi ve İbnül Cevzî Mervezî nin pek çok musannefi olduğunu söylemiştir.¹⁵²

¹⁴⁶ İbn Kudâme el-Makdisî, *el-Muğnî*, Daru'l-Kütübü'l-Arabî, Beyrut, ty. ,II, s.269-270; Şevkânî, *Neylü'l-evtâr şerhi münteka'l-ahbar*, Daru İhyaitturasil Arabî, Mısır, ty. , IV, s.9.

¹⁴⁷ Hatib el-Bağdâdî, *Tarihi Bağdat*, III, s.315.

¹⁴⁸ Zehebî, *Siyer-i a'lami'n-nübela*, XIV, s.34.

¹⁴⁹ İbn Teymiyye, *Mecmuu'l-Fetâva*, I, s.261; IV, s.216.

¹⁵⁰ Ömer Nasûhî Bilmen, *İstulâhâti Fıkhiyye Kâmusu*, I,s.324,436.

¹⁵¹ Christopher Melchert, *The formation of the sunni schools of law 9th-10th centuries*, Leiden,1997,s.99.

¹⁵² Hatib el-Bağdâdî, *Tarihi Bağdat*, III, s.315.

Kitaplarının çoğunun deniz seyahati sırasında kaybolduğunu seyahat ettiği geminin batarak para ve diğer eşyalarının denize gömüldüğünü bizzat kendi ifadelerinden anlamaktayız. Ayrıca Moğolların Bağdat'ı istila ettiği 606 yıllarında da kitaplarının bir kısmının bunlar tarafından yok edildiğini ve nehre atıldığını söylemiştir.¹⁵³

Mervezî'ye birçok kitap isnat edilmektedir. Bunun yanı sıra bilinen birçok kitabına da ulaşılamamıştır. Yazma olarak bulunan birçok kitabının da yılların ihmali ile hala ciddiye ele alınamayıp neşirleri yapılamamıştır. Günümüze ulaşan ve tahkikli neşirleri yapılan kitapları arasında es-Sünne, Salatü'l-Vitr, Kıyamu Ramazan, İhtilafü'l-Ulemâ gibi bazı eserleri bulunmaktadır. Mervezî hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmadığına daha önce değinmiştik. Bu durumda Mervezî, eserlerinden yola çıkılarak tanınmaya ve tanıtılmaya çalışılacaktır. Ancak eserlerinin günümüzde hâlâ ilim dünyasının hizmetine sunulmaması da ciddi bir ihmaldir. Araştırmacılar ilk elden kaynaklara ulaşamadıkları içindir ki belki de Mervezî hakkında yazılan biyografiler, dar bir çerçevenin dışına çıkmamaktadır.

Mervezî'nin eserleri olarak kaynaklar daha çok şu isimleri zikretmektedirler; Müellifin bizim ulaşabildiğimiz eserlerinden bazılarını tanıtmaya çalışacağız.

1.el-İcmâ: Bu eserde fukahanın icma ettiği noktalar açıklanmıştır. Bu eser kayıp olup günümüze ulaşmamıştır. İbn Hacer Fethul Bâri isimli Buharî şerhinde esere atıf yapmıştır.¹⁵⁴

2.el-İman: Zehebî'ye göre Mervezî böyle bir eserinin olduğunu "Ta'zimü Kadri's-salât" adlı eserinde zikretmiştir.¹⁵⁵

3.Kitabü'l-Cenâiz: Suyûtî Dürrü'l-Mensûr isimli eserinde Mervezî ye böyle bir eser nispet etmiştir.¹⁵⁶

4.el-intifâ biculûdi'l-meyte: Müellife ait böyle bir eserinin olduğu söylenmektedir. Fakat bu eser kayıp olup günümüze ulaşmamıştır.¹⁵⁷

¹⁵³ Hatib el-Bağdadî, *Tarihi Bağdat*, III, s.317.

¹⁵⁴ İbn Hacer, *Fethü'l-Bari bi şerhi sahihu'l buhari*, Darul Fikr, Beyrut, XII, s.157.

¹⁵⁵ Zehebî, *Siyer-i a'lami'n-nübela*, XIV, s.39; İbn Hacer, *Fethü'l-Bari* I, s.110.

¹⁵⁶ Mervezî, *Kitabü's-sünne*, thk. Ebu Üsâme Selim b. İyd el-Hilali es-Selefi, s.51.

¹⁵⁷ İbn Abdilber, *Et-Temhid*, II, s.28.

5.Ta'zimü Kadri's-salât: Zehebî *Siyeri Alamü'n-nübelâ* adlı biyografik eserinde Mervezî'ye ait böyle bir eserden bahsetmiştir.¹⁵⁸ Bu eserde müellif, bablar halinde namaz ve hususiyetlerini anlatmış, namaz ile alakalı hadislerde namazın hususiyetleri, önemi ve diğer ibadetlere üstünlüğünü hadisler ışığında incelemiştir. Bu eserde iman bahislerinden de söz açarak iman ve islamın tanımlarını yapmış, amelin imandan olduğunu, bidatlere karşı çıkmak gerektiğini, sahabeyi sevmenin, emanete ve ahitlere riayetinin de imandan kaynaklandığını hadislerle açıklama yoluna gitmiştir. Bu eserin müsned tarzında yani hadisleri fıkıh bablarına göre değil de, sahabe rivaisine göre tertip etmesinden dolayı ayrıca el-Müsned olarak adlandırıldığı bilinmektedir. Bu eserden dolayı müellifin selef akidesine müntesip olduğu ifade edilmiştir.¹⁵⁹ Bu eser Fadıl Abdurrahman b. Abdulcabbar el-Fureyvaî tarafından tahkiki yapılarak Medine'de basılmıştır.¹⁶⁰

6.Ez-zebb an İkrime el-Berirî: Müellife ait böyle bir eserin olduğu söylenmektedir. Fakat bu eser kayıp olup günümüze ulaşmamıştır.¹⁶¹

7.Salâtü'l-Vitr (Kitabü'l-Vitr) : Keşfuz-Zünun sahibi Kâtip Çelebi bu eseri Kitabü'l-Vitr adıyla zikretmektedir.¹⁶² Bu eser tahkikli neşri yapılarak ilim dünyasına kazandırılmıştır.

8.Er-rûh: İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye Kitabü'r-rûh adlı eserinde Mervezî'ye ait böyle bir eserin olduğunu söylemektedir. Fakat bu eser kayıp olup günümüze ulaşmamıştır. Bazı eserlerde bu kitaba atıflar yapılmıştır. Ehli-sünnet, rûhun mahlûk olduğu konusunda ittifak ettiler. Bunun üzerine icma olduğunu nakledenler arasında Muhammed b. Nasr el-Mervezî ve İbn Kuteybe sayılmıştır.¹⁶³

9.Ref'ul-Yedeyn fi's-salât: Zehebî Mervezî'ye ait böyle bir eserin varlığından bahsetmiştir. Yine İbn Teymiyye Minhacü's-sünne'de, İbn Abdilber el-

¹⁵⁸ Zehebî, *Siyer-i a'lami'n-nübelâ*, XIV, s.37.

¹⁵⁹ Mervezî, *İhtilâfü'l-Ulemâ*, Thk. Subhi Samerrâî, Beyrut 1986, s.15.

¹⁶⁰ Mervezî, *Kitabü's-sünne*, s.50.

¹⁶¹ Nüfey'i, *el-imam Muhammed b. Nasr el-Mervezi*, s.98; Mervezî, *Kitabü's-sünne*, tah. Ebu Üsâme Selim b. İyd el-Hilali es-Selefi, s.51.

¹⁶² Kâtip Çelebî, *Keşfuz Zünûn*, II, s.1468,1469.

¹⁶³ Nüfey'i, *el-imam Muhammed b. Nasr el-Mervezi*, s.99.

İstizkâr ve Temhîd adlı eserlerinde bu eserin varlığından bahsetmişlerdir. Bu eser 4 cüz olup günümüze kadar ulaşmamıştır.¹⁶⁴

10. **Er-red alâ İbni Kuteybe:** İbnül Kayyım el-Cevziyye Kitabı'r-ruh adlı eserinde Sehâvî de Fethü'l-Muğis adlı eserde Mervezî'ye ait böyle bir eserin olduğundan söz etmekte ancak bu eser günümüze kadar ulaşmamıştır. Başka kaynaklarda bu esere rastlanmamıştır.¹⁶⁵

11. **Es-Sünne:** Bu eser matbudur. Birkaç defa basılmıştır. Eser Şam'da Daru'l Fikr ve Riyad'da Daru's Sekafetil İslamiyye yayınevi tarafından tahkiksiz ve tarihsiz olarak basılmıştır.¹⁶⁶ Beyrut da Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafîyye adlı yayınevi tarafından 1988 yılında Muhammed Salim b. Ahmed es-Selefi tarafından tahkikli neşri yapılarak basılmıştır.152 sayfa olan eser muhakkik tarafından başlıca üç farklı bölüme ayrılarak değişik konular bu bölümler altında incelenmiştir. Birinci bölümde Kuran ayetlerinin hadisler açısından yorumlanması ve ihtilafların telifine dair müellifin kendi görüşlerine yer vermektedir. Ayet ve hadislerde geçen bazı ihtilaflı lafızları inceleyen müellif “maûn”, “hunnes” gibi kelimelere muhaddis ve fukahanın hangi manaları yüklediğinden bahsetmektedir.¹⁶⁷ Zina edenin recmi konusunda Nur suresinin 2. ayetindeki “ *Zina eden erkek ve kadına yüz celde vurun*” ayetini ve Hz. Peygamberin muhsan olan zaniyi recmetme uygulamasını esas alarak zina eden bir kadına hem celde hem de recm cezası uygulayan Hz. Ali'nin uygulaması müellif tarafından farklı hadis rivayet tarikleri zikredilerek incelenmektedir.¹⁶⁸

Mervezî'nin tahkiki yapılan bu eserinde konular fasıl ve bablara ayrılmaksızın, konu bütünlüğü olmayan hadis rivayetlerinin sıralanması ile oluşturulmuştur. Sünnete ittibanın gereğinden, gayri müslimlere uyma ve onlara benzemekten sakınılması gerektiği, sünnetin vacip ve nafil oluş açısından ihtilaflı kısımlarını, Kuran'ın sünnetle neshi gibi konuları ayet ve hadislere göre incelemektedir.

¹⁶⁴ Zehebî, *Siyer-i a'lami'n-nübela*, XIV, s.37; Mervezî, *Kitabü's-sünne*, thk. Ebu Üsâme Selim b. İyd el-Hilalî es-Selefi, s.51.

¹⁶⁵ Nüfey'i, *el-imam Muhammed b. Nasr el-Mervezî*, s.101; Mervezî, *Kitabü's-sünne*, tah. Ebu Üsâme Selim b. İyd el-Hilali es-Selefi, s.51.

¹⁶⁶ Nüfey'i, a.g.e. , s.102.

¹⁶⁷ Mervezî, *es-Sünne*, thk. Muhammed Salim b. Ahmed es-Selefi, s.7,8.

¹⁶⁸ Mervezî, *es-Sünne*, s.99.

Mervezî'nin Kütübü's-Sünne isimli hadis eseri ayrıca Ebu Üsâme Selim b. İyd el-Hilali es-Selefi tarafından tahkik edilmiş Garas li'n-Neşr Yayınevi tarafından Kuveyt de 2005 yılında basılmıştır. Bu eser hakkında yapılan en hacimli çalışma 792 sayfa olarak yapılan bu tahkik çalışmasıdır. Muhakkik bu tahkik çalışmasında eserin müellife nispetinin sıhhatini ortaya koymuş, eserin matbu ve mahtut olan farklı nüshalarını birbiriyle karşılaştırarak eksiklerini, hata ve yanlışlıklarını ortaya koymaya çalışmıştır. Müellifin eserde isnatsız olarak zikrettiği hadis ve sahabe sözlerini tahrir ederek hadislerin sıhhatlerini ortaya koymuştur. Muhakkik eserden daha kolayca istifade için kullanışlı bir fihrist hazırlamıştır.

12. **Kitabü'l-Kasâme:** Ebu Bekir es-Sayrafî bu kitap hakkında şöyle söylemiştir. “Eğer Mervezî yalnızca Kitabü'l-Kasame'yi yazmış olsaydı dahi yine de insanların en fakihî olurdu. Çünkü Mervezî'nin bunun dışında da pek çok eserleri vardır.”¹⁶⁹

13. **Kitabü'l-Ferâiz:** Rudânî Siletü'l-half bimevsûlis-selef adlı eserde ve İbn Hacer Fethü'l-Bari isimli eserinde Mervezî'ye bu eseri nispet etmişlerdir.¹⁷⁰

14. **Suâlât Muhammed b. Nasr:** Bu eser kayıp olup günümüze ulaşmamıştır. İbn Hacer Fethü'l-Bâri isimli eserinde Mervezî'ye bu eseri nispet etmiştir.¹⁷¹

15. **Es-Sıyâm:** Hediyetü'l-Arifin adlı eserde müellife nispet edilen bu eserden bahsedilmektedir.¹⁷² Bu eser de günümüze kadar ulaşmamıştır.

16. **Fî mâ Hâlefe Ebû Hanife Aliyyen ve İbni Mesud:** Zehebî, Mervezî'ye ait böyle bir eserin varlığından bahsetmiştir.¹⁷³ Bu eser de günümüze ulaşmamıştır.

17. **Kıyâm-ı Ramazan:** Bu eser matbudur. Mervezî'nin Kıyamü'l-leyl ve'l vitr adlı eseri ile birlikte basılmıştır. Mervezî nin bu üç eseri ilk defa hicri 1320 yılında Lahorda taş baskı olarak yayımlanmıştır. Bu baskıda Makrizî'nin kendi el

¹⁶⁹ Zehebî, Tezkiratu'l-Huffaz, II, s.651; İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifin Esmâ'l-Müellifin*, II, s.21; Zehebî, *Siyer-i a'lami'n-nübela*, VII, s.125.

¹⁷⁰ Mervezî, *Kitabü's-sünne*, thk. Ebu Üsâme Selim b. İyd el-Hilali es-Selefi, s.52.

¹⁷¹ Nüfey'i, *el-imam Muhammed b. Nasr el-Mervezi*, s.102; Mervezî, *Kitabü's-sünne*, tah. Ebu Üsâme Selim b. İyd el-Hilali es-Selefi, s.52.

¹⁷² İsmail Paşa, *Hediyetü'l-Arifin Esmâ'l-Müellifin*, VI, s.21; Mervezî, *Kitabü's-sünne*, tah. Ebu Üsâme Selim b. İyd el-Hilali es-Selefi, s.52.

¹⁷³ Zehebî, *Siyer-i a'lami'n-nübela*, XIV, s.38; Sübkî, *Tabakatü's-Şafiiyyeti'l-Kübra*, II, s.247.

yazısıyla yazdığı nüsha esas alınmıştır. Bu nüshaya Fuad Sezgin' in Tarihüt-Turas el-Arabî eserinde işaret edilmiştir. Bkz. Gas.(1/3/197–198) ayrıca Gal.(3/159) Brockelman'da değinilmiştir. Kitab ikinci defa Abdüşşekûr el-Eserî'nin ta'liki ile birlikte hicri 1389 yılında ve daha sonra da 1402 yılında Pakistan'da basılmıştır. Kâtib Çelebi bu kitabın Mervezî'ye ait olduğunu söylemektedir.¹⁷⁴ Makrizî tarafından yapılmış olan bu muhtasarın tahkik ve tahrirci neşri Muhammed Ahmed Aşûr ve Cemal Abdülmün'îm Kûmi tarafından 1994 yılında yapılmıştır. Kıyâm-ı Ramazan adlı bu eser 183 sayfa olup Kahire'de Darü'z-Zehabiyye yayınevi tarafından basılmıştır.¹⁷⁵ Müellif bu eserde konuları bablar halinde anlatmıştır. Konularını ve hadis rivayetlerini fıkıh babları sistematığındeki gibi ele alarak hadis metin ve senedini fıkhi münakaşa yoluyla inceleme yoluna gitmiştir. Müellif eserinde gündüz ve geceleyin nafîle namaz kılmanın öneminden, ramazan gecelerini ihya etmenin faziletlerinden ve teravîh namazının hususiyetlerinden, Peygamber Efendimizin gece cemaate namaz kıldırması, kadın ve çocukların imametin hükmü, namazda mushaftan okuyarak namaz kılmanın hükmü, kadir gecesinin fazileti ve bu gecenin ramazan gecelerinde aranması gibi konulardan bahsetmektedir.¹⁷⁶

18. **Kıyâmü'l-Leyl:** Bu eser matbu olup yukarıda zikri geçen Kıyam-ı Ramazan adlı eser ile beraber basılmıştır. Bu kitap hacimli iki büyük cilt olarak bablar halinde düzenlenmiştir. Mervezî nin bu kitabı Hicri 287 yılından sonra yazdığı sanılmaktadır. Kitap, gece namazının müstehap oluşu ve fazileti, seher ve diğer vakitlerde istiğfar ve namaz kılmanın önemi, Hz. Peygamberin namazının hususiyetleri gibi konulardan bahsetmektedir.¹⁷⁷

19. **Kitabü'l-Vitr (Salatü'l-Vitr):** Eser matbudur. Kıyamü'l-Leyl adlı yukarıda zikri geçen kitapla beraber basılmıştır. Makrizî tarafından yapılmış olan bu muhtasarın tahkik ve tahrirci neşri Muhammed Ahmed Aşûr ve Cemal Abdülmün'îm Kûmi tarafından yapılarak 1993 yılında Kahire de Darü'l-İ'tisam yayınevi tarafından ilim dünyasına kazandırılmıştır. Kitaptaki konular bablar halinde düzenlenmiştir. Makrizî bu eserin aslında olan mükerrer sened zincirlerini ve sahabe âsarını

¹⁷⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfüz Zünûn*, II, s.1468.

¹⁷⁵ Mervezî, *Kıyamu Ramazan*, thk. Muhammed Ahmed Aşûr, Cemal Abdülmün'îm Kûmi, s.15.

¹⁷⁶ Mervezî, a.g.e. , s.15,16; Zehebî, *Siyer-i a'lami'n-nübela*, VII, s.125; Mervezî, *Kitabü's-sünne*, thk. Ebu Üsâme Selim b. İyd el-Hilali es-Selefi, s.53.

¹⁷⁷ İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Arifin Esmail'l-Müellifin*, II,21; Sübkî, *Tabakatü's-Şafiiyyeti'l-Kübra*, II, s.372; Mervezî, *Kitabü's-sünne*, s.53.

kısaltarak eseri muhtasar olarak yeniden düzenlemiştir. Kitapta Vitir namazının ahkâmı, vitir namazının rekât sayısı, vakti, vitrin hükmü, Hz. peygamberin kıldığı Vitir namazının hususiyetleri, vitirde kunutun rükûdan önce ve sonra okunması durumları anlatılmıştır. Vitir namazına teşvik ve vitrin vacip değil sünnet olduğunu bildiren haberlere yer verilmiştir. Vitir namazının adaları, vitirde hangi duaların okunacağı, kunutun nasıl yapılacağı gibi hususlar üzerinde durulmaktadır.¹⁷⁸

20. **Kitabü'l-Küsûf:** Müellif Tazimü Kadriyyat adlı eserinde bu eserden bahsetmiştir.¹⁷⁹

21. **el-Mesâil fi'n-Nücûm:** Bu eser Şam da Daru'l-kütübi'l-zahiriyye kütüphanesinde 4 varak olarak 4871 rakamlı yazma nüsha olarak kayıtlıdır. Ayrıca hicri 558 yılında istinsah edilmiş olan başka bir yazma nüshası da Riyad Melik Suud Üniversitesi kütüphanesinde 1119 sıra rakamıyla muhafaza edilmektedir.

22. **Kitabü'l-Verâ:** Kâtip Çelebi Keşfuz Zunun'da Mervezî ye ait böyle bir kitabın varlığından bahsetmektedir.¹⁸⁰

23. **İhtilâfü'l-Ulemâ:** Hilâfiyâta dair yazılan ilk eserlerden olan bu kitabın bu tezin de ana konusunu teşkil ettiğinden tezimizin son kısmında 3. bölümde daha tafsilatlı olarak bilgi vereceğiz.

¹⁷⁸ Kâtip Çelebi, *Keşfuz-Zünûn*, II, s.1468-69.

¹⁷⁹ Mervezî, *Kitabü's-sünne*, thk. Ebu Üsâme Selim b. İyd el-Hilali es-Selefi, s.54.

¹⁸⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfuz-Zünûn*, II, s. 1469; İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Arifin Esmâ'l-Müellifin*, II, s.21.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İHTİLÂFÜ'L ULEMÂ ADLI ESERİN ÖNEMİ VE ÖZELLİKLERİ

3.1. Eserin Adı ve Müellife Aidiyeti

İbnül Kayyım el-Cevziyye (ö.751/1350) Hafız İbni Hacer (ö.852/1448), Ebu Mansur el-Bağdadî (ö.429/1037) bu eseri *İhtilâfü'l-Ulemâ* diye isimlendirmişlerdir. Taceddîn es-Sübkî (ö.771/1369), *Tabakatü's-Şafiî el-Kübrâ* da ve Fuat Sezgin *Tarihutturâsü'l-Arabî de İhtilâfü'l-Fukaha* şeklinde isimlendirmişlerdir.¹⁸¹ Bu şekil isimlendirmenin sebebi kitabın fihhi ihtilafları mevzu edinmesi ve fukahaya has görüşlerin yer alması nedeniyle olabileceğini düşünmekteyiz. Son dönem âlimlerinden Ömer Nasûhî Bilmen ise Mervezî'nin eserini *İhtilâfü'l-Fukaha* diye isimlendirmiştir.¹⁸² Bu eseri ilk defa Konya Yusuf Ağa kütüphanesinde tek yazma nüshasını esas alıp 1986 yılında eserin tahkikli neşrini ilim dünyasına kazandırarak yayına hazırlayan Suphi Samerrâî de yazma nüshadaki ilk varaktaki kaydı dikkate alarak eseri *İhtilâfü'l-Ulemâ* şeklinde isimlendirmiştir. Nitekim yazma olan bu eseri 2000 yılında ikinci defa tahkik ve neşrini yaptıktan sonra kitabı matbu doktora tezi olarak eseri ilim dünyasına kazandıran Muhammed Tahir Hekim de bu çalışmaya *İhtilâfü'l-Fukaha* adını vermiştir.

Mervezî'nin bu kitabı Hicri 287 senesinden sonra yazdığı zannedilmektedir. Çünkü *Kıyâmu'l-leyl* adlı eserinde bu eserden sonra ulemanın ihtilaflı meselelerini anlatan bir kitap telif edeceğini ima ve işaret etmiştir.¹⁸³ Bu kitap muhtemelen *İhtilâfü'l-Ulemâ* adlı eser olabilir. Tanıtımını yaptığımız bu eser müellifin bizzat kendinin değil öğrencilerine dikte ettirerek yazdırıldığı ve istinsah edilerek günümüze ulaşabilmiş tek nüshadır. Eserin Ebvabu't-Tahâre bölümüyle başlamış olması onun klasik fıkıh anlayışındaki tasniflerden farklı bir tasnif anlayışıyla kaleme alınmadığını göstermektedir. Öyle ki klasik fûrû fıkıh kitaplarında konular genelde taharet bölümüyle başlamaktadır.

¹⁸¹ Sübkî, *Tabakatü's-Şafiyyeti'l-Kübra*, II,253; İbn kayyım el-Cevziyye, *İğasetü'l Lehfan*, c. I, Bkz. s. 290-324 arası.

¹⁸² Ömer Nasûhî Bilmen, *İstulâhâti Fıkhiyye Kâmusu*, c. I, s. 436.

¹⁸³ Mervezî, *İhtilâfü'l-Fukaha*, thk. Muhammed Tahir Hekim, s.62.

Eserde müellif, okuyucu tarafından daha iyi anlaşılması için konuları sade ve kolay bir üslupla ele almış, bir muhtasar çalışması kadar kısa ve özet olması hasebiyle de konuları anlatırken fazla detaya inmeden kısa ve özet bir şekilde eser kaleme alınmaya çalışılmıştır. Müellif, eserde geçen kavramların tanımlarına yer vermemiş, konular hakkında hükümleri belirtirken genelde ilk dönem fakih ve müctehidlerin önde gelen isimlerinden İmâm-ı Âzam, Ebû Yusuf ve İmam Muhammed'in görüş farklılıklarını belirtmekle birlikte başta Süfyan-ı Sevrî, Şafî, Malik, Ahmed b. Hanbel, İshak b. Râhuye gibi fakihlerin görüşlerine ve kendi döneminin önde gelen diğer âlimlerin görüşlerine bazen de kendi görüşüne yer vererek meylettiği görüşü desteklemiştir. Fıkıh bablarına göre tanzim edilmesi suretiyle telif edilmiş olan bu muhtasar eserde müellif görüş farklılıklarını derlemiş ve tercihte bulunmuştur. Eser, özellikle ilk dönem fikhının fûrû meselelerine ait konuları içermektedir. Müellifin yaşadığı dönem ve bu dönemi çevreleyen sosyal ve ilmi şartlar göz önünde bulundurulduğunda böyle eserlerin ihtiyaca binaen kaleme alındığı söylenebilir. Ayrıca bu asrın özelliği olarak kendi görüşüne şahit ve destekçi olanların görüşlerini derlemek ve kaynak göstermek için bu tarz eserler kaleme alınmaktaydı. Mervezî kendi döneminde görüşleri derlenip tedvin edilmemiş olan ulemayı da sıklıkla anmış ve onların görüşlerine değer vermiştir. Zahiriyye, Sevriyye ve Taberiyye gibi mezheplerin görüşlerinin günümüze kadar ulaşması ve bu mezheplerin ve diğer âlimlerin görüşlerinin günümüzde yeniden inşası için Mervezî gibi âlimlerin o dönemdeki çalışmaları çok önem arz etmektedir. Çağdaşlarıyla karşılaştırıldığında Mervezî' nin daha tarafsız ve özgün olduğu söylenebilir.

Kitabın müellif tarafından bizzat kaleme alınmadığı o dönemin âdeti olarak rivayet yoluyla yazdırıldığı eserin yazma nüshasından anlaşılmaktadır. Kitabın ravisi Mervezî'nin öğrencisi İbrahim b. Mahmud en-Nîsabûrî olup Nisaburî'den nakleden de Ebu'l-Fazl Salih b. Muhammed b. Şa'zan'dır. Bu nedenle kitapta geçen "Ebu'l-Faz'l der ki;" şeklindeki ifade Muhammed b. Şa'zan'a ve yine "Ebu Abdullah der ki;" şeklindeki ifadeler ise Mervezî' ye aittir.

Bu kitabın tek nüshası Konya Karatay Yusuf Ağa kütüphanesinde yazma olarak 42Yu 4820/1 numarada bulunmaktadır. Bu kütüphanedeki yazmalar İstanbul Süleymaniye kütüphanesine eklenmiştir. Bu yazma eser nesih hattıyla istinsah edilmiş olup, kolay okunabilen bir hattı vardır. 113 varaka ve her sayfada 17 satır

olarak (1b-113a) mahtuttur. Eserin iç ve dış boyutları 225x125-180x95 mm dir. Eserin üzerine yazıldığı kâğıt türü Abâdî olup söz başları ve keşîdeler kırmızıdır. Kahverengi meşin, miklebli cilde sahip olup şîrâzesi dağınık haldedir. Eserin adı ilk varakta İhtilâfu'l-Ulema şeklinde yer almaktadır. Kitabın sonunda Attar ve Ahbâr'dan nakiller yer almaktadır. Eserin baş tarafında Ali b. Mesud'un mülkiyet kaydı bulunmaktadır.

Nüshasındaki az bir eksiği olmakla beraber, hilafiyat sahasının ilk eserlerinden olan Mervezî'nin bu kitabı klasik bir hilaf kitabında bulunması gereken önemli birçok ihtilafı konuları aşağı yukarı ihtiva etmesi, konuların ve üslubunun sadeliği ile başarılı, kolay anlaşılır bir şekilde kaleme alınmış olması, ele aldığı ihtilafı her bahsi enine boyuna incelemiş bulunması, müellifinin konulara hakim olduğunu ve otoritesini gösterir. Zaten Mervezî müçtehitlik payesini hak etmiş büyük bir fakihdir. İlk hilafiyat eserlerinden olmasına rağmen, hacimli bir eserdir. Eserde her konu uzun uzadıya incelenmeden ve her görüşe yer verilmeden, konunun esasını teşkil eden icma ve ihtilaf edilen hükme muhalif gibi görülen hususlar ve görüş sahiplerinin delilleri zikredilmiştir. Nihayetinde de müellif kendi görüşünü zikretmek suretiyle ihtilafı konuları neticeye bağlamaya çalışmıştır. Bu yüzden eserin hacmi genişlemiştir. Eserin 113 varak olduğunu belirtmiştik. Her sayfada 17 satır bulunmaktadır. Eserin bazı bab ve fasıllarının eksik ve düşmüş olduğunu iddiası eseri tahkik ederek yayına hazırlayan Muhammed Tahir Hakem tarafından ispat edilmiştir.

3.2. Müellifin Metodu

Müellif eserinde fiki meseleleri incelerken öncelikle Süfyan-ı Sevrî'nin görüşü ile söze başlamaktadır. Çok az yerde nadiren onun görüşüyle konuya başlamadan Süfyan-ı Sevrî'yi zikretmemiştir. Konulara Süfyan-ı Sevrî'nin görüşüyle başlamasının sebebini tam olarak anlayabilmiş değiliz. Fakat Süfyan-ı Sevrî'nin görüşlerinin ihtiyatlı oluşu ve onu diğer görüş sahiplerine tercih edişi, çağdaşı oluşu gibi sebeplerle, Süfyânı kendisi gibi tarafsız müstakil bir müctehid olarak kabul ediyor olabilir. Onu diğer ulemâ arasında hakem olarak da kabul edip meyledişi de göz önüne alınırsa bunun sebebi bir nebze anlaşılacaktır. Kitabın en orijinal yönünün Süfyan-ı Sevrî'nin fiki görüşlerini ilk elden tespit etmek açısından en önemli kaynak olduğunu söylemek gerekmektedir. Kitapta, dört mezheb imamının yani Ebu

Hanife, Şafî, Malik, Ahmed b. Hanbel'in görüşleri zikredilmekle yetinilmemiş, ayrıca bunların yanında Evzaî, Süfyan-ı Sevrî, İshak b. Râhuye, Ebu Sevr, Ebu Ubeyd, İbn Ebi Leyla gibi fukahanın da pek çok ihtilaflı meseledeki görüşlerine yer verilmiş olması kitabın değerini ve diğer kitaplar arasındaki konumunu göstermektedir. Gerçi ismini zikrettiğimiz bu fakihlerin görüşleri sonraki dönemlerde yazılmış olan Muhallâ, Mecmû, Mebsût, Muğnî gibi ansiklopedik olarak hazırlanmış eserlerde genişçe yer almış olmasına rağmen bu görüşler ilk elden kaynak kabul edilebilecek ve tâbi olunabilecek eserler değildir. Bu kitaplar genelde mezheb görüşlerini delilleriyle zikreden ve mezheb müdafaası gibi değişik amaçlarla telif edilen hilafiyat eserlerinden sayılmışlardır. Ayrıca bu saydığımız fukahanın dışında, Evzaî, Süfyan-ı Sevrî, İshak b. Râhuye, Ebu Sevr gibi günümüzde yaşamayan ve müntesibi kalmamış müstakil mezheb sahibi imamların görüşlerine ilk elden kaynaklık etmekte ve onların farklı görüşlerine eserde sıklıkla yer verilmektedir.

Mervezî ihtilaflı konularda fakihlerin görüşlerini sıralayarak belirttikten sonra bu konularda kendine ait bir görüşü varsa onu zikretmektedir. İhtilaflı mevzularda kendine ait farklı bir görüşü yoksa fakihlerden birinin ya da birkaçının görüşüne meylederek bu görüşler arasında tercihe gittiğini görmekteyiz. Genelde görüşlerini sıklıkla tercih edip benimsediği kişiler arasında Süfyân, Şafî, Mâlik, Ahmed b. Hanbel, Ebu Ubeyd ve diğer fakihler sayılabilir. Mervezî'nin Ebu Hanife ve öğrencileri Ebu Yusuf ile Muhammed'in ihtilaflı konular içinde tercih yaparak benimsediği görüşlere örnek olarak şu yerler zikredilebilir. Bkz.¹⁸⁴

Mervezî, çağdaşı Taberî ve Tahavî gibi diyalektik ve cedel yöntemine sıklıkla başvurmamakla beraber, “gîle - gultü - gultân” tarzını delilli ve delilsiz görüşler arasında mukayese yapmak ve kendi meylettiği görüşü belirtmek için kullanır. Mervezî nin kullandığı ifade kalıpları genelde bu dönemde kullanılan ve henüz gelişim aşamasında olan ifade kalıpları ve lafızlardır. Eserde genelde cedel ve tartışma üslubunda kullanılan “hilâfen fulan” gibi ifade kalıplarına rastlamamaktayız.

Mervezî, kendi döneminden önce de mevcut olan fıkıh bapları sistematiğini benimseyerek kendi çağdaşı olan hilafiyatçılarla konuların işleniş bakımından benzerlik göstermektedir. Hilâf ilminin kurucusu sayılan Debûsî'ye kadar genelde

¹⁸⁴ Mervezî, *İhtilâfî'l-Ulema*, Thk. Subhi Samerrâî, s.34, 35, 39, 56, 70, 112, 113, 115, 138, 149, 213.

furûu fıkıh kitaplarının da sistematığı sayılan fıkıh bapları tasnifine göre konular ele alınmıştır. Mervezî kendi döneminin atmosferinden genel olarak az da olsa etkilenmiştir. Bu etkilenme müellifin eserlerine de yansımış ve o dönemin gereği ve ihtiyacı olarak güncel konulara ilgisiz ve uzak kalmamıştır. Müellifin günümüze ulaşan eserlerine baktığımızda velûd bir İslam âlimi ile karşılaşmaktayız.

Mervezî görüşler arasında tercih yaparken bazı ifade kalıpları kullanmıştır. Mervezî, tercih ettiği görüşü belirtmek için genellikle, “ehabbu ileyye”, “emîlü ilâ fulân” tabirlerini kullanmaktadır. Bu kavramlar bu dönemde gelişim aşamasında olduğundan bu kavramların gelişmiş şekli olan farz, vacip, mendup ve müstehap kavramlarının Mervezî tarafından da sıklıkla kullanılmadığını görmekteyiz. Mervezî'nin nadiren kullandığı üsluplardan olan “la be's keza”¹⁸⁵ kıyas metodunu kullandığı yerlerde ise “el kıyasü's-sahih”¹⁸⁶, “hâza ekyasü'l-ekavîl”¹⁸⁷ “el kavlü's-sahih”,¹⁸⁸ “el kavlü indî”¹⁸⁹, “ekûlü misli kavli keza”¹⁹⁰, “hazel kavlü eşbehu indî”¹⁹¹ gibi tabirlerle kıyas yapılan görüşleri belirtir. Müellifin sıklıkla kullandığı “el kavlü indenâ”¹⁹², “ezhebü ilâ kavli fulân”¹⁹³, “hâza esahhü”¹⁹⁴, “ehabbu'l-ekavîl ileyye”¹⁹⁵, “ellezî ezhebü ileyhi”¹⁹⁶, “hâza esahhul kavleyn indî”¹⁹⁷, “ve bihî ekûlü”¹⁹⁸ tabirleri de diğer farklı görüşleri ve kendisinin tercih ve meylettiği görüşleri ifade için kullandığı kalıplara örnek olarak gösterilebilir. Müellif bazen de kendisini ehli hadis ekolü ve muhaddis ulemaya nispet ederek hadisler hakkındaki tercih, görüş ve değerlendirmelerini açıkça belirtmiştir. Mesela “nahtâru” ifadesini kullanırken kendisini ehli hadis olarak sayarak hadisler arasında tercih yapmış ve tüm sehiv

¹⁸⁵ a.g.e. , s.86.

¹⁸⁶ a.g.e. , s.109.

¹⁸⁷ a.g.e. , s.238.

¹⁸⁸ a.g.e. , s.132.

¹⁸⁹ a.g.e. , s.110.

¹⁹⁰ a.g.e. , s.113.

¹⁹¹ a.g.e. , s.116.

¹⁹² a.g.e. , s.121.

¹⁹³ a.g.e. , s.138.

¹⁹⁴ a.g.e. , s.142.

¹⁹⁵ a.g.e. , s.169.

¹⁹⁶ a.g.e. , s.172,173.

¹⁹⁷ a.g.e. , s.180.

¹⁹⁸ a.g.e. , s.184, 187, 203.

secdelerinin selamdan sonra olması gerektiğini ifade eden Medinelilerin zilyedeyn hadisini diğer hadislere tercih etmiştir.¹⁹⁹

Mervezî ehli hadis çizgisine yakın olduğundan fikhi görüşlerini genelde ayet ve hadislere dayandırmaktadır. Mervezî eserinde genelde ayet ve hadisleri zikretmemekte ve kullandığı hadislerin kaynaklarını da kesinlikle belirtmemektedir. Muhaddis kimliğiyle otorite olmasına rağmen kaynakları zikretmeksizin kısaltma yapmaktadır. İlk dönem ihtilaf literatürünün genel özelliği olarak kaynaklar zikredilmemektedir. Mervezî'nin çağdaşı olan Taberî de İhtilafü'l-Fukaha adlı eserde aynı şekilde kaynakları zikretmeden farklı görüşleri ele almıştır. Çağdaşı Taberî de de olduğu şekliyle Mervezî öncelikle icma ve ihtilaf edilen yerleri zikretmektedir. Mervezî ihtilaflı meseleleri çok fazla teferruata girmeden ele almaktadır. Mervezî'nin çağdaşlarından Taberî ve Tahâvî de ise meseleler fıkıh bablarında genişçe ve teferruatiyla ele alınmaktadır. Mervezî acil ihtiyaçtan dolayı bu eseri kaleme almış olabilir. Bu yüzden teferruata girmeden farklı görüşleri kısaca değinerek meseleleri inceleme yoluna gitmiş olabilir. Bu sahada otorite olan Mervezî gibi velud bir müelliften beklenen de budur kanaatindeyiz.

Mervezî bazen de hadis ve ravileri hakkında hadis sahihtir, zayıftır, râvi sikâdır, değildir gibi hükümler vererek hadisteki otoritesini göstermiştir.²⁰⁰

Mervezî herhangi bir meselede öncelikle ulema arasındaki icmâdan ziyade ihtilaflı meseleleri direkt söze başlayarak vermektedir. İcmâ edilen görüşleri de çoğu zaman ihtilafın az olduğu yerlerde Süfyan-ı Sevrî'nin görüşüyle beraber kendi görüşünü zikrederek vermektedir.²⁰¹ Bazen de doğrudan meselenin hükmünü beyan etmektedir. İcmâ edilen hususları “ecmea ehlü'l-ilm” ifadesiyle belirtmiştir.²⁰²

İhtilaflı meselelerde, öncelikle Süfyan-ı Sevrî²⁰³ ve onunla aynı görüşte olanların görüşünü,²⁰⁴ sonra da diğer görüşleri belirtiyor. İhtilaflı meseleyi anlatmak için genelde şu lafızları kullanmıştır. Mesela “ihtelefe ehlü'l-ilm”²⁰⁵ ,“ihtelefû fi”²⁰⁶.

¹⁹⁹ a.g.e. , s.54.

²⁰⁰ a.g.e. , s.56.

²⁰¹ a.g.e. , s.69.

²⁰² a.g.e. , s.130.

²⁰³ a.g.e. , s.41.

²⁰⁴ a.g.e. , s.43.

²⁰⁵ a.g.e. , s.38.

²⁰⁶ a.g.e. , s.34, 147, 161.

Mervezî fukahanın pek çok farklı görüşlerini eserinde zikretmiştir. Bunlardan; İmam Malik (ö.179/795), Ebû Hanife (ö.80/150), Şafî (ö.204/819), Evzâî (ö.157/774), İbn Şübrüme (72/244), Hakem b. Uteybe (ö.115/733) Leys b. Sa'd (ö.165/781), Tâvus (ö.107/724), Atâ b. Ebi Rebâh (ö.114/732), Meymûn b. Mehrân (ö.117/735), Hammâd b. Ebi Süleyman (ö.120/738), Rabiâtür'rey (ö.136/753), İbni Ebi Leyla (ö.148/765), İbrahim en-Nehâî (ö.96/714), Ebû Yusuf (ö.182/798), İmam Muhammed (ö.189/805), Züfer (ö.158/775), Süfyan-ı Sevrî (ö.161/778) Ahmed b. Hanbel (ö.241/855), İshak b. Râhuye (ö.238/852), Kadı Şurayh (ö.230/849), Ebû Sevr(ö.240/854) gibi tabiîn ve etbauttabiîn tabakasından diğer fukahanın da görüş ve kavillerini zikretmiştir. Hanefî ve Kûfe fukahasını Ashâb-ı Rey ve Kûfiyyûn diye isimlendirerek onların görüşlerini ayrı ayrı zikretmiştir. Mervezî, Ahmed b. Hanbel'i çağdaşı Taberî gibi sadece bir fakih olarak telakki etmemekte aksine onu tabiileri olan müstakil mezheb imamı olarak kabul etmektedir.

Mervezî fukahanın görüşlerini bazı meselelerde kısaltarak tek bir görüşle yetinmiş, bazen de bir konu hakkındaki ihtilafları birçok âlimin görüşünü vererek açıklamıştır. Mesela teşehhüd meselesinde sadece imamı şafinin görüşü ile yetinmiştir. Namazda şek' meselesinde 15 farklı fakihın görüşünü zikrederek konuyu uzatmıştır.²⁰⁷

Müellif bazen iki veya daha fazla meseleyi bir bab içerisine derc ederek incelemiştir. Delilleri zikrederken bazen görüş sahibinin delilini zikretmiş, bazen de hiç zikretmemiştir. Genelde delil olarak ayet ve hadisleri ve sahabenin fetva ve görüşünü zikretmektedir. Hadisi delil getirirken bazen birçok ravisi olan hadisi yâda bu hadisi kendi görüşüne mesnet ve kaynak olarak gösteren fakihın delili olarak zikretmektedir. Bazen de tek bir sahabenin rivayetini görüş sahibinin delili olarak zikretmektedir.

Kur'an ve sünnete ek olarak, sahabe sözleri, icma ve kıyas delillerini de kullanan müellif, kitabındaki görüş sahibi fukahanın da bu delilleri kullandığını göstermek istemiştir. Misafir olma durumunda namazın kısaltılması meselesinde

---

²⁰⁷ a.g.e. , s.51.

Mâlik, Ehl-i Medine, Şafîî, İshak b. Râhuye ve Ahmed b. Hanbel'in İbn Abbas ve İbn Ömer gibi sahabenin hadisini hüccet kabul ederek delil getirmiştir.²⁰⁸

Babanın küçük çocuklarını nikâhlaması babında icma deliline göre hüküm verildiğini, fakihlerin bu konuda icma içinde olduklarını söylemiştir. Burada Mervezî Hz. Peygamber'in Hz. Aişe'yi dokuz yaşında nikâhladığını haber vererek bu konudaki icmânın delili olarak bu hadisi kaynak göstermektedir. Ayrıca birden fazla sahabenin söz birliği içinde bu meselede birleştikleri, sahabe kavlinin de burada hüccet olarak kabul edildiği ortaya konulmuş olmaktadır.²⁰⁹

Müellifin kıyasla delil getirdiği meselelerden olan, sarhoşun talak ve köle azadı konusunda fukahanın Hz. Osman hadisindeki mecnunun talakının caiz olmamasına kıyasen sarhoşun talakına cevaz vermediklerini kendisinin de bu görüşte olduğunu zikretmiştir.

Müellif nadiren de olsa delilleri münakaşa eder. Mesela; İki namazın cem'i konusunda Şafîî ve İbni İshak'ın, İbni Abbas'ın hadisini delil alarak cem'i takdim ve tehire cevaz verdiklerini söyler. Ahmed b. Hanbel'in öğleyi geciktirerek ikindi vaktinde ikindi namazı ile beraber kılınmasında beis olmadığını, akşamı geciktirerek yatsıyla beraber kılınmasının cevâzını, fakat ikindinin öğlen vaktinde kılınmasının caiz olmayacağını söyler. Ahmed b. Hanbel'in İbni Abbas'dan rivayet ettiği hadisini zayıf gördüğünden dolayı, İbni Ömer hadisini aldığını söyleyerek O'nun akşamı şafak söküne kadar geciktirerek cem yaptığını ve Peygamber Efendimizi (s.a.v) de böyle yaparken gördüğünü söyler. Mervezî bu hadisin kendisine daha hoş geldiğini ve beğendiğini söylemiş, fakat İbni Abbas'ın hadisinin de sahih olduğunu ifade etmiştir. Mervezi kendisi muhaddis olduğu halde kendinden daha büyük otorite olarak kabul ettiği Ahmed b. Hanbel'in hadislerin sıhhati konusundaki değerlendirmelerini ve hükümlerini olduğu gibi kabul eder.²¹⁰

Mervezî, Şafîî'nin görüşlerini ele alırken onun eski (kavli kadîm) ve yeni (kavli cedîd) olan görüşlerine de ayrı ayrı yer vermektedir.²¹¹

²⁰⁸ a.g.e. , s.45.

²⁰⁹ a.g.e. , s.125.

²¹⁰ a.g.e. , s.30.

²¹¹ a.g.e. , s.29.

Bu eserin üslubu Mervezî'nin diğer kitaplarındaki üslûbundan farklıdır. Kitabında hadislerin senet zincirindeki bütün ravileri zikretmeyip senedi kısaltarak verdiği ve görüş ve kavilleri de böylece senetsiz zikrettiği görülmektedir. Bazen hadisi rivayet zincirini belirtmeden bizzat kendisi direkt olarak söyleyerek konuya girmektedir²¹². Daha sonra hadisin etrafında konuyu işleyerek fukahanın hadisi anlama ve amel etmedeki ihtilaflarını ya da mesele ile ilgili diğer hadis ve rivayetlerin birbirlerine karşı tercih sebebi olabilecek yönlerini ortaya koyarak kendi görüşünü ve beğendiği ve meylettiği görüşü söyleme yoluna gitmiştir.

Mervezî'nin ayet, hadis, sahabe, tabiîn sözleri ve fukahanın görüşlerinin yanında farklı görüşleri zikrederek sonunda kendi görüşünü de açıkça belli ederek taklide girmeden zikrettiği görülmektedir. İster kendi görüşünü desteklesin, isterse görüş sahibinin delili kendi görüşünden farklı olsun, görüş sahibinin kim olduğuna ve ilmi konumuna bakmadan kendi görüşünü açıkça zikrettiği görülmektedir. Şimdi bunlara birkaç örnek verelim.

Mervezî cenaze namazına yetişememe durumunda teyemmüm alınması gerektiğini söyleyenlerin yanında, kendi görüşünün ise ancak abdest alıp kabirde namaz kılmanın caiz olduğunu, bu görüşün daha sağlam ve beğendiği görüş olduğunu söylemiştir.

Mervezî nikâhta ayıp ve kusurdan dolayı mehrin reddi meselesinde, kocanın mehri geri alma hususunda onu aldatana mı yoksa veliye mi döneceği ihtilafında şöyle demiştir. “*veli durumu bilmiş olsa dahi mehirde ona dönülmez, çünkü mehir, cinsel ilişkiden bedel olarak vacip olmuştur. Eğer mehir cinsel ilişkiden bedelse ilişki de ondan bedeldir. Eğer bedeli alır ise bir başkasına dönmesi caizdir. Eğer başkasına dönmesi vacip olsa kadına hükmedilirdi, çünkü kadın adamı aldatmıştır. Kadın kendi durumunu başkalarından daha iyi bilir.*”

Mervezî kocanın karısına kazif isnâdında bulunması konusunda kocaya görüp görmediğinin sorulması hususunda ayetten delil getirerek, kocanın “*ey zâniye mülâne yap*” demesini yeterli görür, çünkü ayette ru'yetin olup olmamasından bahsedilmemiştir demektedir.

---

²¹² a.g.e. , s.54.

3.3. Hilâfiyât Kitapları Arasında İhtilafü'l-Ulemâ'nın Yeri

Âlimlerin çoğu ilk dönemlerden itibaren ihtilaflı meseleleri ve kavilleri toplayan birçok kitap telif ve tasnif etmişlerdir. İlmi münazara ve tartışmalar ulema ve hükümdarların meclislerinde sözlü olarak yapılmıştı. Bunun yanında İlmi münazara ve tartışmaları ve hilafiyat konularını içine alan geniş bir hilaf literatürü de ortaya konulmuştur. İşte bu ilk dönem hilaf literatürünü, ihtilaflı görüşleri esas alan kitaplar ve mezheplerin mukayesesini ele alan eserler diye ikiye ayırabiliriz. Mervezî'nin de içinde bulunduğu hicri 2 ve 3.yüzyılı kapsayan döneme mukayeseli fıkıh anlamındaki ilmü'l-ihtilaf ve reddiyeler dönemi de denilmektedir. Çünkü bu dönemde telif edilen eserler genelde ihtilaf, nakz, reddiye şeklinde isimlendirilmişlerdir.

İlk dönem kaynaklarından İmam Malik'in *Muvattâ* adlı eseri farklı bablarda fukaha sözlerini derleyip toplamıştır. Yine İmam Şafî'nin *el-Ümm* adlı eserinde İhtilaf-ı Ebi Hanife ve İbnü Ebi Leyla, İhtilaf-ı Ebi Hanife ve Evzaî, Siyeri Evzai, ihtilafü's Şafî maa Muhammed b. Hasan ve İhtilafü's-Şafî maa Mâlik şeklinde bölümler mevcuttur. Yine Mervezî ile aynı dönemde yaşamış olan İbn Cerîr et-Tâberî ve Tahavî gibi ulemanın *İhtilafü'l-Fukaha* adlı eserleri de ihtilaflı konuların ele alındığı sistematik ilk eserlerdendir.

Hilafiyat literatürü erken dönemde başlamıştır. Mervezî'den sonra İbn Cerîr et-Tâberî (ö.310/922), İbn Münzir en-Nisabûrî (ö.318/930), Tahâvî (ö.321/933) gibi müellifler İhtilâfü'l-Fukaha tarzındaki eserleriyle hilaf literatürünün belli yöntem ve metodu olan ilk dönem kaynakları arasında isimleri zikredilmektedir. Mervezî'nin İhtilâfü'l-Ulemâ'sını bu eserlerle çeşitli yönlerden karşılaştıracak olursak farkları ortaya koyabiliriz. Taberî hilafiyat konularında Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine yer vermemiştir. Bu konuda kendisine sorulduğunda "*Ahmed fakih değil muhaddistir ve onun arkadaşlarından onun görüşlerine tâbi ve bağlı olanları da görmedim*" demiştir. Tahavî'de Taberî'nin peşinden giderek Ahmed b. Hanbel'in görüşlerini kitabında zikretmemiştir. Mervezî Taberî ve Tahâvî'yi takip etmeyerek Ahmed b. Hanbel'in görüşlerine kitabında yer vererek onun fakih ve müstakil mezheb imamı olduğunu kabul etmiştir. Taberî'ye gelince o fakihlerin görüşlerini ve delillerini ayrıntılı bir şekilde zikreder ve sonunda da kendi şahsi görüşünü açıklar.

Mervezî farklı görüşleri verdikten sonra bu görüşlerin delillerine bakarak ve müzakere ederek incelemiştir. İster kendi görüşünü teyit etsin isterse etmesin, farklı görüş sahiplerinin delillerini zikretmiştir. Sonra söyleyenin kim olduğuna ve konumuna bakmadan kendi tercihinden vazgeçmediğini ortaya koyar. Belli bir mezhebe bağlı kalmaz. Hadis ve diğer haberleri herhangi bir görüşü teyit etmek için kullanmaz. Örneğin şöyle der: “*bize göre nikâh, velisiz olmaz.*” veya “*birinci görüş daha kuvvetlidir.*” Yine başka bir yerde “*bize göre bütün görüşler içinde, sözlerin en doğrusu budur.*” şeklinde ifade eder.

Tahâvî İhtilâfû'l-Fukahâ adlı eserinde farklı görüşleri ve bu görüşlere dayanak olan delileri tafsilatlı olarak zikretmiştir. Sonra kendi arkadaşlarının görüşlerini teyit eden rivayetleri ele alarak ve Hanefilerin görüşlerini açıklamış kendi şahsi görüşünü zikretmemiştir. Hanefilerde erken dönemde ortaya çıkmaya başlayan muhtasar anlayışına güzel bir örnek olan Tahâvî'nin İhtilâfû'l-Fukahâ'sı delil sunulmaksızın mezheb hükümlerinin zikredildiği ilk dönem muhtasar literatürünün en önemlilerindedir. Tahavî, İhtilâfû'l-Fukahâ adlı eserinde fıkıh babları tasnifiyle sistematik olarak genellikle kendi ifadelerini, bazen de, mezheb imamının görüşlerini belirtmek suretiyle mezheb imamlarının görüşleri çerçevesinde doğrudan meseleye başlayarak konuları işlemiştir. Ancak bazen de ayet, hadis ve sahabe sözlerine atıf yaparak tercih ettiği görüşü destekler mahiyette konuları irdelenmiş ve kendi mezheb hükmünü beyan etmiştir. Tahâvî, muhtasarında düz bir anlatımla konuları işleyerek Ebu Hanife ve talebelerine ait görüşlere yer vermiştir. Tahâvî, imamlara ait görüşleri sunarken, önce Ebu Hanife ve onunla birlikte olanın görüşünü, sonra diğer görüşleri belirtmiştir. İhtilaf halinde, imamlara ait, nakledilen birden fazla görüş arasından tercihini yapmış ve kendisi görüş belirtmemiştir.

İbn Münzir'e gelince, onun kitapları hilaf konusunda önemli kaynaklardır. Ancak kitaplarının çoğu kaybolmuştur. Taberî ve Tahâvî'nin kitapları gibi, bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Fakat Mervezî'nin kitaplarından günümüze kadar ulaşabilmiş en önemli kitabı İhtilâfû'l-Ulemâ'dır. Eser bu yönüyle diğer hilafiyat eserlerinden farklılık arz etmektedir.

3.4. Eserde Öne Çıkan Özellikler

Mervezî eserin genelinde öncelikle Süfyân'ın sözüyle meseleleri incelemeye başlamaktadır. Eserin orijinal sayılabilecek en önemli yönü, Süfyân'ın görüşlerini ilk elden kaynaklık ihtiva etmesidir. Süfyân'ın, yaşadığı dönemin en önde gelen fakih ve muhaddislerinden oluşu, ilmi seviyesi ve konumuna dikkat ederek her iki meselenin arasını onun görüşüyle ayırarak metodunu ortaya koymaktadır.

Müellif meseleleri zor ve farklı bir metotla ortaya koyarken kitabın başında ve sonunda ve bu ikisi arasında görünen belirgin farklılıklar göze çarpmaktadır. Müellif öncelikle meseleyi ortaya koyar. Sonra yaygın bir şekilde âlimlerin sözleriyle konuyu anlatır, sonra kendi ilmi gücü ve otoritesini ortaya koyan açıklamalar yapar. Mesela, teşehhüd meselesine gelindiğinde orada sadece Şafî'nin şu görüşüyle yetinir. Şafî: "İlk iki rekâta kasden veya unutarak teşehhüdü terk ederse namazı iade etmez. Eğer namazın sonunda teşehhüdü terk ederse namazı tamam olmaz." der. Namazdaki şüphe meselesine geldiğinde orada sahabeden ve diğer fukahadan, müctehid imamlardan 15 kadar görüşü zikreder. Kitabında bu usûlünü devam ettirerek tek bir görüşe bağlı kalmaz. Teşehhüd meselesinde ihtilaf çok olmadığından meseleyi kısa tutmuş ve sadece Şafî'nin görüşünü vermekle yetinmiştir. Namazda şek' ve yanılma meselesinde ise bütün teferruatıyla görüşlerin çoğunu ortaya koymuştur. Çünkü bu meseledeki ihtilaf kuvvetli olup mesele karmaşıktır. Diğer meselelerde de buna benzer metotlarla her mevzu için farklı bakış açılarını ortaya koymaktadır.

Mervezî hadis rivayetinde ve sahabeden nakil yaparken, bazen sened zikretmiş, bazen de senedi zikretmeyip Hz. Peygamber' den merfu olarak nakledilen hadisleri metni ile delil getirmiştir. Sahabeden nakil yaparken, bazen onların görüşünü, bazen de sahabe uygulamasını bildirmiştir. Bazen, belirtmiş olduğu ayet ve hadisin delalet ettiği manayı açıklamıştır. Hadisin sıhhatli olup olmadığını belirlemek için, Ahmed b. Hanbel gibi muhaddislerin hadisler konusundaki otoritesine başvurmuştur.

3.5. Delillerin Ortaya Konuluşundaki Farklılıklar

Mervezî delilleri zikrederken bazen bir veya birden fazla delil bazen de hiç delil getirmemektedir. Örneğin namazda sehiv secdesi yapılması gerektiği bahsinde

altı hadisi bir araya getirip şöyle dediğini görmekteyiz. Mesela, İmam Malik “*namazdaki noksanlıktan dolayı yapılması gereken sehiv secdesi selamdan önce yapılmalı, namazdaki fazlalıktan dolayı yapılması gereken sehiv secdesi ise selamdan sonra yapılmalı*” der. İshak ve Ebu Sevr de aynısını söyleyerek namazdaki noksanlıktan dolayı sehiv secdesi gerektiğini İbn Buhayne hadisini delil getirirlerken, ziyadelikte zilyedeyn hadisini delil getirirler. Diğer bir grup Medine fukahası Rebî ve Zührî’nin şöyle dediğini söylemişlerdir. “*Sehiv secdesi iki yer dışında selamdan öncedir. Bunlar: namazda şüpheye düşerek kaç rekât kıldığını bilmemesi durumu. Bu takdirde bu kişi zannı galibine göre İbn Mesud’un Peygamber Aleyhisselam dan rivayet ettiği hadis gereği selamdan sonra iki sehiv secdesi yapar. Eğer unutarak iki rekâta unutarak selam verir de konuşur ya da konuşmaz da hatırlarsa namazını bina ederek tamamlar ve zilyedeyn hadisi gereği iki sehiv secdesi yapar. Bu iki yer dışındaki her unutmada Ebu Said el Hudri, Abdurrahman b. Avf ve İbn Buhayne hadisi gereği selamdan önce sehiv secdesi yapar.*” Kûfeliler ise şöyle demişlerdir: “*sehiv secdelerinin tamamı zilyedeyn ve Abdullah b. Mesud hadisi gereği selamdan sonradır.*”

Mervezî ayet, hadis ve fukahanın sözlerini kimi zaman az kimi zaman çokça kullanarak kitaptaki bu metodu sürdürür. Mervezî bu metodunu nikâh ve talak meselelerine kadar devam ettirir. Mervezî nin bu metodu benimsemesinin nedeni ibadetler bölümünde nasların bolluğu, muamelatta ise azlığı şeklinde söylenebilir.

Eserin tertibinde riayet edilen bir husus da fıkıh babları sistematüğinde fukahanın aksine hareket ederek takdim ve tehire gitmesidir. Mesela: nikâh ve talak bablarını, zekât ve hac bablarından önce getirmiştir. Ayrıca bir babın meselelerini farklı ve birbirine uzak olan yerlerde incelemesi bu kabildendir. Abdestin bozulması meselelerini birçok farklı babda incelemiştir. Örneğin; “*istihlâf fis-salât ve el fetih alev imam*” meselesini zikrettikten sonra “*nakdül vudû bil kuble*” meselesini ardından getirmesi uygunsuz bir tertip olmuştur. Bu durum kitapta sayılamayacak kadar çoktur. Bunun sebebi olarak bu kitabın muhtelif zamanlarda telif edilip müellifin kitaba son şeklini vermesinden önce yaygınlaşmış olması söylenebilir. Kitabı çabuk bitirme arzusu tertip ve düzenine imkân vermemiş olabilir. Müellifin bizim bilmediğimiz bir bakış açısı da olabilir.

Müellif kendi dönemindeki önemli gördüğü ihtilafli meseleleri zikretmektedir. Fakat o meseleleri tamamen kuşatamamıştır. Kapsamlı bir bakış açısıyla bütün meseleleri incelemesi kuşatması kanımızca zaten mümkün görülmemektedir. Fakat terk ettiği bazı kısımlar değindiği meselelerden daha önemli olabilir. Ya da kendi dönemi için önemli sayılabilecek meselelere yoğunlaşarak, söz konusu dönemin revaçta olan ihtilafli meseleleri ve konu başlıklarını seçmiş olabilir. Belki bu bizim bakış açımıza göre böyledir. Belki ona göre ise terk ettiği meseleler ya nadiren -büyüğün süt emmesi-ya da, oturana uyan ayaktaki kişinin namaz kılması meselesi- vuku bulduğu için veya hükmü meşhur olduğundan dolaydır. Müstahazâ (hastalık kanı) nın temizlenmesi, kaçırılan namazların kazasında tertibe riayet edilmesi gibi fikhi meselelere eserde neredeyse hiç değinilmemiştir.

3.6. Fukahanın Ehli Hadis ve Ehli Rey Olarak Nitelendirilmesi

Mervezî nin yaşadığı dönemde Ehli Hadis ve Ehli Rey tanımlamalarının ve bu gurupların ıstılahlarının yaygın olarak kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Mervezî ehli reyden kasdı, ister Hanefi olsun ister olmasın Kûfelileri (mesela: İbn Ebi Leyla) kastederken, ehli hadisle imam Ahmed b. Hanbel, İshak, Ebu Sevr ve diğerlerini kastetmektedir. Mervezî kitabında ehli hadis olan fukahanın görüşlerine sık yer verirken ehli rey ulemasının görüşlerine fazlaca yer vermediği görülüyor. Kendisinin ehli hadis olması ve o dönemin genel atmosferinde ehli reyin pek kabul görmemesi sonucunda kendisi de ehli rey ulemasına pek iltifat etmemiş olabilir. Bilindiği gibi fıkhıdaki ehli rey ve ehli hadis cepheleşmesi sonucunda ihtilaflar çoğalmış ve bunun sonucunda da reddiye literatürü oluşmaya başlamıştır. Nitekim Evzaî'nin Ebu Hanife'ye karşı yazdığı *Siyer* adlı eserine karşın Ebu Yusuf *er-red ala siyeri'l Evzai* adındaki reddiyesini yazmıştır. Ayrıca bu ilk dönemdeki reddiyelerden İmam Muhammed'in İmam Malik ve Medine fukahasına karşı kaleme aldığı *El Hücce ala ehli'l-Medine* adlı eseri önemlidir.

Müellifin farklı görüşler karşısındaki tavrı ilmi usûl ve nezaket ölçülerindedir. Mervezî bütün görüşlere saygılıdır. Tamamen farklı bir görüşe sahip olsa bile hiçbir mezheb imamı hakkında ayıplayıcı bir söz sarf etmemiştir. Görüşlerine aktardığı kişilerden hiçbirini körü körüne taklit etmemiştir. Sadece görüşler arasında tercihlerde bulunarak beğendiği görüş sahiplerine meyletmiştir.

3.7. Eserin Tahkiklerinin Tanıtımı

Eserin Subhi Samerrâî ve daha sonra da Muhammed Tahir Hekim tarafından yapılmış tahkikli neşirlerinin mukayesesi eserin tanıtılması açısından son derece faydalı olacaktır. Tahir Hekim tarafından yapılan neşrin daha hacimli ve büyük bir emek mahsulü olduğu söylenebilir. Burada Tahir Hekim'in Subhi Samerrâî'ye karşı eleştirilerini mukayese etmeye çalışacağız. Tahir Hekim fıkhi meselelere rakamlar vermiş, müellifin eserindeki isim konulmamış bablara kendisinin isim verdiğini söylemektedir. Ayrıca eserde bilgi yanlışlığı olduğunu iddia etmiştir.²¹³ Yaptığı çalışmanın bir tashih değil de tahkik olduğunu belirten muhakkik bu yanlışları düzeltmeye kalkışmadığını ifade etmektedir. Muhakkik özetle şunları yapmıştır. Müellifin ortaya koyduğu şekle en uygun metni okuyucuya sunmak istemiştir. Metinde çok acık bariz bir hata varsa bunu kaynaklar ve dilbilgisi kurallarına dayanarak göstermiş, kitabın aslında düşmüş olan bazı harf ve kelimeleri eklemek suretiyle yazım şekli bugünkü yazım şekline uydurulmuştur. Açık irab hatalarını düzelttiğini ifade etmiştir. Müellif her konuda dört büyük imamın görüşlerini zikretmemiş, muhakkik dört imama ilaveten bulabildiği diğer görüş sahibi Nehaî, Evzaî ve diğer fukahanın da görüşlerini de esere almıştır. Muhakkik kitapta tek görüş zikredilen konularda da diğer muhalif görüşlere de işaret etmiştir. Zira bu konuda tek görüş zikredilmesi bu konuda ihtilaf olmadığı izlenimini uyandırmaktadır. Müellif bazen görüşlerin delillerini vermiş muhakkik ise bütün görüşlerin delillerini kaynaklarından vermektedir. Muhakkik her bir ihtilafli meseleyi incelemiştir. Bunun sebebini şöyle açıklar: “Araştırmacıların işini kolaylaştırmak ve metni en güzel bir şekilde ortaya çıkarmak için ve her bir görüşün kaynağını fıkıh ve diğer ilimlere dair eserlerden bulmuştur. Garip kelimelerin manasını açıklamıştır. Ayetlerin yerlerini göstermiş ve hadislerin sıhhat durumlarına işaret etmiştir. Her bir varak başlangıcına işaret etmiştir. Kitabın sonuna ayet, hadis, kaynaklar ve kitapta geçen mesele ve konulara ilişkin bir fihrist koymuştur.”²¹⁴

Eserin Subhi Samerrâî tarafından yapılan ilk neşrinin eksik yönlerini ortaya çıkararak eseri doktora tezi olarak neşr ve tahkik eden Muhammed Tahir Hakim, Samerrâî'ye yönelik çeşitli eleştiri ve itirazlarını da sıralamıştır. Biz bunların bir

²¹³ Mervezî, *İhtilâfî'l-Fukaha*, thk. Muhammed Tahir Hekim, s. 77.

²¹⁴ Mervezî, a.g.e. , s.77-83.

kısmına değinmek suretiyle tahkikler arasında farklı yönlerden yapılabilecek mukayeselere de işaret etmiş olacağız. Tahir Hakim, Samerrâî nin yapmış olduğu çalışmanın eksik olduğunu pek çok cümle ve ibarelerin en önemlisi 14 meselelik bir babın düştüğünü söylemektedir. Harf ve harekelerde değıştirme ve noksanlıklar olduğunu ifade ederek manayı değıştirecek derecede artma ve eksiltmeler varlığından söz etmiştir. Muhakkik yazmada bazı hatalar olduğunu göstermişse de bu hataların doğrularını göstermemiştir. Kitabın tertibinde değışiklikler yapmış takdim ve tehirler yapmıştır. Fakihlerin görüşlerini araştırmada yeterli dikkati ve özeni gösterememiştir. Kitabın sonuna sadece meşhur kişilerin isimlerini içeren fihrisler koymuştur. Bu da gönderme hataları ile doludur. Kaynak bibliyografyasının yeterli olmadığı şekilde eleştiri ve itirazlarını da açıkça ifade ederek bu tahkikin sıhhatini sorgulamıştır.²¹⁵

3.8. İhtilâfü'l-Ulemâ'nın Bab Başlıkları

Aşağıda sayfa numaraları gösterilen bab başlıkları eserin Subhi Samerrâî ve ayrıca Muhammed Tahir Hakim tarafından yapılan tahkikli neşirlerinin her birisi ayrı ayrı esas alınarak numaralandırılmıştır.

Ebvabu't-Tahâre	s.23/97
Babu'l-Mazmaza ve'l-İstinşâk	s.23/97
Babu bevlî mâ ukile Lahmuhû	s.25/102
Babu fimâ esâbe sevbehû bevl	s.27/184
Babu men kabbele ve hüve alâ vuzû	s.29/183
Babun fi't-Teyemmüm	s.33/133
Babu'l-Hâyz	s.35/189
Babun-fi's-Salât	s.41/106
Babu's-Salât halfe's-Saffi Vahdeh	s.42/112
Babu'l-İhtilâfi fi Secdeteyi's-Sehv	s.52/144
Babu'l-Cem beyne'z-Zuhri ve'l-Asr	s.54

²¹⁵ a.g.e. , s.84-92.

Babun Lâ Yaktau's-Salât Şey'	s.56
Babu Salati'l-Havf	s.56/162
Babun fi'l-Cum'a	s.57/164
Babu't-tekbiri fi'l-Edhâ	s.57/166
Babu nisyâni's-Salati fi'l-Hazâr	s.59
Babu'l-Ezân Mesnâ Mesnâ	s.61/175
Babu İzâ Ahdese'l-İmam	s.62/126
Babu Fethi'l-Kıraeti ale'l-İmam	s.64/131
Babun Min Kitabi'l-Cenaiz	s.64/212
Babun fi's-Savm	s.67/197
Babun İzâ Eftara Yevmen	s.73/207
Babu'l-İ'tikâf	s.75/185
Babu'l-Hacc	s.79/393
Babu İzâ Esabe's-Sayd	s.91/417
Babu men lem Yecid Nâ'leyn	s.93
Babu İzâ Mate'l-Muhrim	s.95
Babu'l-Muhrimu Yaktilu'l-Hayye	s.96
Babul Kerâhe En Yuhille'r-Reculü fi Gâyri Eşhuri'l-Hac	s.97
Kitabu'z-Zekât	s.103/439
Babu Abîdi't-Ticâret	s.104/441
Babu'n-fi mâli'l-Yetim	s.109
Babu'n fi Zammi'l-Kalîl İle'l-Kesîr	s.113
Babu'l-Uşûr	s.116/462
Babu Zekâti'z-Zer'	s.117/463
Kitabu'n-Nikâh	s.121/221

Kitabu't-Talâk	s.129/236
Babu İhtilâfi't-Talâk	s.135/260
Ahkâmu's-Sekrân	s.144/270
Babu'r-Radâ	s.146/274
Babu'n-Nafaka	s.146/276
Babu İrzâu'l-Ummi Veledeha	s.153
Babu'l-Hulû	s.158/299
Babu'l-Mirâsi'l-Mürted	s.161/304
Babu İ'teddî	s.163/309
Babu'l-Îlâ	s.181/348
Babu Kefâreti'z-Zihâr	s.187/359
Babu'l-Liân	s.187/376
Babu'l-Haddi ve'r-Recm	s.201/468
Babu Şâribi'l-Hamr	s.203/470
Babu'z-Zebâih ve's-Sayd	s.208/473
Babu Kefâreti'l-Eymân	s.211/478
Babu Kat'is-Sârik	s.221/493
Babu'l-İtki ve'l-Velâ	s.225
Babu'l-Mükâteb	s.228/499
Babu'l-Buyû'	s.231/516
Babu Bey'iz-Zehebi bi'z-Zeheb	s.237/525
Babu's-Selef	s.244/546
Babu'ş-Şirâi ve'l-Bey	s.265/552
Babu'r-Rehn	s.267/565
Babu's-Sadakât ve'l-Umrâ ve's-Süknâ	s.273/571
Babu-ş-Şehâdât	s.281/555
Babu's-Siyer	s.289/580

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Tezimiz, belli bir fikri ispatlama ya da eleştirme amacına yönelik olmadığı, bir tespit çalışması olduğu için, sonuç bölümünde yapacağımız iş, ulaştığımız sonuçları özet halinde sunmaktan ibaret olacaktır. Araştırmamızda tespit etmeye çalıştığımız ve ulaştığımız sonuçları özetlemeye çalışacağız.

İlm-i Hilaf, İslâm Hukukunun en önemli alanlarından birini teşkil ettiği gibi, bu alanda yazılmış eserler de İslâm hukunun en çok eser veren alanlarından birini teşkil etmektedir. Bu itibarla İslâm hukukçularının kaynaklarını, delillerini, hukukî meselelere bakış açılarını, mezheplerin çıkış noktalarını doğru bir şekilde kavramak ve bu alanda asırlar boyu birikmiş olan zengin mirasa ulaşmak isteyen herkes, hilaf ilmini öğrenmek durumundadır. Çünkü hukukçu, meselelere dar bir açıdan bakan kimse değil, meseleleri olabildiğince geniş düşünerek analiz edebilen ve bunun sonucunda da bir neticeye ulaşabilen kimsedir. İşte hilaf ilmi, hukukçuya, herhangi bir mesele ile karşılaştığında, bu meseleyle mümkün olan en geniş açıdan bakmayı öğreten bir ilimdir. Diğer taraftan hilaf ilmi, sadece İslâm hukuk ekolleri arasında mukayese ve tercihler yapmakla yetinen bir ilim olarak değil; çağın ihtiyaçlarına göre diğer hukuk sistemlerine de yer veren bir ilim olarak ele alınmak durumundadır. Bunun sonucunda da İslâm Hukukunun diğer hukuklardan farkı ortaya çıkmış olacaktır.

Müçtehitler arasında zamanla ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Bu ihtilaflar, müçtehitlerin aynı hadiseye değişik bakış açıları ile yaklaşmaları sonucunda ortaya çıkmıştır. İşte bütün bu görüş ayrılıklarını, ideal olanı, yani olması gerekeni aramada hilaf ilmi elzem kabul edilmelidir. Çünkü körü körüne taklitten ve anlamsız taassuptan kurtulmanın yolu budur.

Hilaf ilmi ile ilgili en çok eser verenler, Hanefiler ve Şâfiîlerdir. Bu da onların kıyası çokça kullanmalarından ileri gelmektedir. Günümüzde de yeniden ilm-i hilafa bir yöneliş olmuş bu alanda kıymetli eserler vermeye başlanmıştır.

Hilaf ilmi, günümüzde olumlu amaçlar için yeniden yorumlanır ve anlaşılmaya çalışılırsa kanaatimizce, İslâm dünyasında yeniden ilmî ve fikrî canlılık oluşacak, çağımızın Debûsileri, Gazzâlîleri yetişecek ve müslümanlar tekrar ilim, kültür ve medeniyeti oluşturanlar olacaktır.

Mervezi'nin İhtilafü'l-Ulemâ adlı eserini kaynak, yöntem muhteva ve diğer yönlerden değerlendirmeye çalıştık. Eserin İslam hukuku literatürü içindeki değerini tespiti için çalıştık. Eseri genel hatlarıyla tanıttikten sonra eserin telif sebebini, kaynaklarını, konularını, muhtevasını, edebi özelliklerini, orijinal ve yazma nüshalarını ve aynı türdeki eserlerden farklı yönlerini tespiti için çalışarak bu eser hakkında yapılan tahkikleri genel hatlarıyla kısaca tanıtmaya çalıştık.

Erken dönem hilaf eserleri hakkında genel hatlarıyla kısa bilgiler vererek Hilaf kitaplarını tespit edebildiklerimiz kadarıyla yüzyıllara göre günümüze kadar müellifleriyle beraber sıraladık. Eseri yöntem, muhteva ve kaynak olması gibi açılardan tahlil ederek değerlendirmeye çalıştık. Mervezi'nin, yaşadığı dönemi, hayatı ve eserlerini ve bilimsel kişiliğini ortaya koymaya çalıştık.

Konumuzun anlaşılması bakımından hilaf, ihtilaf, cedel gibi pek çok kavram sözlük ve ıstılah anlamlarıyla tanıtılmıştır. Bunun yanında Diyanet İslam Ansiklopedisi başta olmak üzere tezimizle ilgili maddeler ve ilgili diğer kaynaklar gözden geçirilerek konuyla ilgili bilgiler tespit ve tasnif edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Mervezi'nin eserleri hakkında yapılan tahkikler ve diğer özgün çalışmalar da incelenmiştir.

Tezde birtakım nazari ve tatbiki bilgiler yorumlanıp bir araya getirilerek İslam tarihinde fıkhi ihtilafların çıkış sebepleri, hilafiyat, ilmi hilaf ve benzeri ilimlerin ortaya çıkışındaki etkenler anlaşılmaya ve irdelenmeye çalışılmıştır. Böylece günümüzde artık kurumsallaşmış ve müstakil olan birçok İslami disiplinin kökenlerinin daha ilk dönemlerde nasıl ortaya çıktığı hususunda bilgi sahibi olunmaktadır.

İslam hukukundaki hilafiyat alanındaki gelişmelerin sistematik olarak günümüz modern hukuk disiplinleri gibi büyük bir öneme haiz olduğu anlaşılmaktadır. Yine İslami ilimlerin doğuş ve gelişim çizgisinin günümüz modern hukukunun gelişimine benzer paralelliklerin olduğu görülmektedir. İslam hukukunda edille-i şeriyeye denilen asli delillerin sonuncusu kabul edilen kıyas delilinin sıkça kullanılması, fıkhıdaki mukayese fikrinin gereği ve sonucu olarak mezhep içi ve mezhepler arası mukayeselerin yapılmasıyla zengin bir hukuk literatürünün günümüze miras kaldığını görmekteyiz.

Bu çalışmada ki amaç ve hedeflerimizden biri de hicri II. asırdan Abbâsî'ler devrinin sonlarına kadar olan zaman diliminde ortaya çıkan hilafiyat ve bununla ilişkili olan diğer ilmi literatürün ortaya çıkış seyrini incelemektir. Yani bu dönem zarfında giderek artan ilmi gelişmelerin yönünü ve sonucunda ortaya çıkan literatürün hangi sebeplere dayandırıldığını tespiti çalıştık. Araştırmamızda, başta hilafiyat eserleri ve bu eserlerin müellifleri açısından olmak üzere, söz konusu eserlerin amaçları ve muhtevaları, konuların tasnif sistemi ve işleniş yöntemi, usûllerinin tespiti ve inşâsı ve mezhepler itibariyle değişik açılardan Mervezî'nin bu eserini ve dönemin karakteristik yapısını imkân ölçüsünde ortaya koymaya çalıştık.

Tezin ilgili yerlerinde bazı tespit ve değerlendirmelere yer verdik. Bu çalışmanın tarihî mîrâsımızın derinliklerine inebilmek açısından olumlu bir katkı sağlayacağını ve yeni araştırmalara kapı aralayacağını temenni ederiz.

KAYNAKÇA

- ABDÜLBÂKÎ, Muhammed Fuad, **El-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerîm**, El-Mektebetü'l-İslamiyye, İstanbul, 1982.
- ACLÛNÎ, İsmail b. Muhammed, **Keşfu'l-Hafâ ve Müzîlu'l-İlbâs**, I-II, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 1451, 3. Baskı.
- ACURRÎ, Ebu Bekr Muhammed b. Hüseyin b. Abdullah el-Bağdadi, **eş-Şeria**, thk. Muhammed Hamid Faki, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983.
- ALVÂNÎ, Tahâ Câbir, **Edebü'l-İhtilaf fi'l-İslam**, Katar, 1994.
- _____, **Müslümanlar Arasında Görüş Ayrılığı ve İslamda ihtilaf Usûlü**, trc. Abdülhalim Ural, Risale Yayınları, İstanbul, 1991
- ASIM EFENDÎ, **Kâmus Tercemesi**, C. I-IV, İstanbul, 1305/1887.
- ATIYYE, Muhammed Salim, **Mevkîfü'l-Ümme min İhtilafi'l-Eimme**, Darü't-Türas, Medine, 1991.
- AVVÂME, Muhammed, **Edebü'l-İhtilaf: fi Mesaili'l-ilm ve'd-din**, Darü'l-Beşairi'l-İslamiyye, Beyrut, 1997/1418.
- _____, **Eserü'l-Hadisi's-Şerif fi'l-İhtilafi'l-Eimmeti'l-Fukaha**, Darü's-Selam, Beyrut, 1987.
- _____, **İmamların Fıkhi İhtilaflarında Hadislerin Rolü**, trc. Mehmet Hayri Kırbaoğlu, Kayıhan Yayınevi, İstanbul, 1980.
- BAĞDÂDÎ, Ebu Mansur Abdülkadir b. Tahir Abdülkahir, **Usuliddin**, Darul Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, 1403.
- BEYÂNÛNÎ, Ebü'l-Feth, **Mezheb Meselesi ve Fikhî İhtilaflar**, terc. Ebubekir Sifil, Risale Yayınları, İstanbul, 1997.
- BİLMEN, Ömer Nasûhî, **Hukuku İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu**, I-VIII, Bilmen Yayınevi, İst 1976.
- BUHÂRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, (ö. 256/869) **el-Câmiu's-Sahih**, I-VIII, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, İst. 1981.

- CANAN, İbrahim, **Kütüb-i Sitte: Muhtasarı Tercüme ve Şerhi**, Akçağ Yayınları, Ankara, 1988.
- CÜRCÂNÎ, Ebü'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali, **et-Ta'rifat**, Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1983.
- DAĞCI, Şamil, **Hilaf İlminin Mahiyeti ve Amacı**, Basılmamış makale.
- DEBÛSÎ, Ebû Zeyd Ubeydullah Ömer b. İsa el-Hanefî (ö.h.430), **Te'sisu'n-Nazar**, thk. Mustafa Muhammed el-Kabbânî ed-Dımeşkî, Edâ Neşriyat, İst. 1990.
- DEMİRCİ, Muhsin, **Tefsir Tarihi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2003.
- DİHLEVÎ, Ebu Abdülaziz Şah Veliyyullah Ahmed b. Abdurrahim, (ö. 1176/1764), **İçtihat Risalesi: İslam Hukukunda Farklı Görüşlerin Sebepleri**, çev. Rahmi Yaran, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- _____, **el-İnsâf fi Beyani Sebebi'l-İhtilaf fi'l-Ahkami'l-Fıkhiyye**, şrh. Kusay Muhibbüddin Hatib, el-Matbaatü's-Selefiyye, Kahire, 1978.
- DİMEŞKÎ, Abdurrahman el-Osmanî eş-Şafî, **İslam Fıkhı ve Müctehidlerin Farklı Görüşleri**, terc. Mustafa Özcan, Pamuk yayınları, İstanbul, 1993.
- _____, **Rahmetü'l-Ümme fi İhtilafi'l-Eimme**, Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1987.
- _____, **Kitabü'r-Rahmeti'l-Ümme fi İhtilafi'l-Eimme**, çev. Muhammed Mahfuz Aksu, Arslan Yayınları, İstanbul, 1975.
- DOĞAN, Mehmet, **Büyük Türkçe Sözlük**, İz Yay. 1996, 11. Baskı, (b.y).
- EBÛ DÂVUD, Süleyman b. el-Eş'âs es-Sicistânî, **Sünenü Ebî Davud**, I-IV, Dâru İhyâi's-Sünneti'n-Nebeviyye (b.y), (t.y)
- EBÛ GUDDE, Abdülfettah, **Risâletü'l-ülfet Beynel Müslimin**, Mektebetü'l-Matbuati'l-İslami, Haleb, 1996/1417.
- _____, **Resâilü'l-ümmeti's-selef ve edebihimü'l-ilmî**, Mektebetü'l-Matbuati'l-İslami, Haleb, 1996/1417.
- EBÛ YUSUF, Yakub b. İbrahim, **Kitabü'l-Harac**, Dârul-Ma'rife, Beyrut 1302.

- EBÛ ZEHRÂ, Muhammed, **İslam Hukuku Metodolojisi: Fıkıh Usulü**, trc. Abdülkadir Şener, Fecr Yayınevi, Ankara 1994.
- GAZZÂLÎ, Ebû Hamid Ahmed b. Muhammed, **İhyâu Ulûmi'd-Dîn**, Nşr. Ebi Hafis Seyyid b.İbrahim Sadık b. İmran, Darul Hadis, Kahire 1992
- _____, **İhyâu Ulûmi'd-Dîn**, I-IV, trc: Ahmed Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, İst. 1992.
- _____, **el-Mustasfâ min İlmi'l-Usûl**, I-II, thk. İbrahim Muhammed Ramazan, Dâru'l-Erkam b. Ebi'l Erkam, Beyrut (t.y)
- GOLDZİHER, İqnaz, "**İhtilaf maddesi**", **İslâm Ansiklopedisi (İslâm Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Ansiklopedisi)** Milli Eğitim Basımevi, İst. 1966.
- GÜLER, Zekeriya, **Zahiri Muhaddislerle Hanefi fakihleri Arasındaki Münakaşalar ve İhtilaf Sebepleri**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.
- HACÎ HALİFE, (Kâtip Çelebi), Mustafa b. Abdullah (ö.1067/1677), **Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütübi vel-Fünûn**, I-IV, Milli Eğitim Basımevi, İst. 1971, 2 Baskı.
- HATİB EL-BAĞDADÎ, **Tarihu Bağdad**, Ebu Bekr el-Hatib Ahmed b. Ali b. Sabit, Darü'l-Kitabi'l-arabi, Beyrut (t.y.) I-XIV
- HİN, Mustafa Said, **Eserü'l-ihtilaf fi'l-Kavaidi'l-Usûliyye fi İhtilafi'l-Fukaha**, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1985.
- _____, **İslam Hukukunda Yöntem Tartışmaları: Usuldeki Farklılığın Fakihlerin ihtilafındaki Rolü**, trc. Halit Ünal, Rey Yayıncılık, Kayseri,1993.
- HİLLÎ, İbnü'l-Mutahhar Cemaleddin Hasan b. Yusuf b. Ali, **Münthehe'l-Matlab fi Tahkiki'l-Mezheb**, C.I-IX, Mecmaü'l-Buhusi'l-İslamiyye, Meşhed, 1992/1412.
- HUDARÎ, Muhammed b. Afifî el-Bacûri, **İslam Hukuku Tarihi**, terc. Haydar Hatipoğlu, Kahraman Yayınları, İstanbul 1974.

- HUDARÎ BEK, Muhammed, **Târihut-Teşri'i-l İslâmi**, Dârul-Ma'rife, Beyrut 1997.
- İBN ABDİLBER, Nemerî Ebu Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed Kurtubi, **et-Temhid lima fi'l-Muvatta mine'l-Meani ve'l-Esanid**, Vezaretü'l-Evkaf ve'ş-Şuuni'l-İslamiyye, Tıtvan, ty. C.1–26
- İBNÜ'L-ESİR, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim (ö.630/1233), **el-Kamil fi't-tarih**, tashih, Muhammed Yusuf ed-dekkak, Neşr. , Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1.Baskı, Beyrut, 1407
- İBN HACER, **Fethü'l-Bâri bi şerhi sahihu'l buhari**, Darul Fikr, Beyrut, (t.y)
- İBN HALDÛN, Abdurrahman b. Muhammed, (ö. 808/1406), **Mukaddime**, C.I-III, çev: Zâkir Kadiri Ugan, MEB yayınları, İstanbul, 1991.
- _____, **Mukaddime**, I-II, (hazırlayan: Süleyman Uludağ), Dergâh Yay. İst.1991,2. Baskı
- İBN HAZM, Ebu Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Said ez-Zahiri, **el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm**, Darul Hadis, Mısır,1404.
- İBN HÛBEYRE, Ebü'l-Muzaffer Avnüddin Yahya b. Muhammed, **el-İfsah an meani's-sıhah: fi'l-fıkh ale'l-mezahibi'l-erbaa**, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1996/1417 (Ebü'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr Suyûti'nin Cezilü'l-mevahib fi'htilafil-mezahib adlı eseriyle birlikte).
- İBN KAYYİM EL-CEVZİYYE, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed, **İgasetü'l-Lehfan**, thk. Muhammed Hamid Faki, Darü'l-Ma'rife, C I-II Beyrut, ty.
- İBN KESİR, Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer ed-Dimeşkî (ö.774/1373), **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut,1405,1.baskı
- İBN KUDAME EL-MAKDÎSÎ, Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Ahmed (ö.620/1223) **el-Muğnî**, Daru'l-Kütübü'l-Arabî, Beyrut, ty.
- İBN MANZÛR, Ebu'l-Fadl Cemâlüddin Muhammed b. Mükrim, (ö. 711/1311), **Lisânü'l-Arab**, I-XV, Dâru Sâdır, Beyrut 1990.
- _____, **Lisânü'l-Arab**, Haz. Emin Muhammed Abdulvehhâb - Muhammed es-Sâdık el-Ubeydî, Dâru İhyâi't- Turâsi'l-Arabî, 1. Baskı, Beyrut, 1996.

- İBNÜ'N-NEDÎM, Ebu'l-Ferec Muhammed b. İshak b. Ebî Yakûb en-Nedîm, **el-Fihrist**, Neşr: İbrahim Ramazan, Beyrut, 1994.
- İBNÜ'S-SÜBKÎ, Ebu Nasr Tâcuddin, **Tabakatü's-Şafiiyyeti'l-Kübra**, C. I-VI, Daru'l-Marife, Beyrut, (ty)
- İBN TEYMİYYE, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim, **Mecmûu Fetâva**, Nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım el-Asımî en-Necdî (ty)
- İSFAHÂNÎ, Ebü'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Ragıb, **Müfredâtu Elfazi'l-Kur'an**, thk. Safvan Adnan Davudî, Darü'l-Kalem, Dımaşk, 2002.
- İSMAİL PAŞA, Babanzâde Bağdatlı, **Hediyetü'l-Arifin Esmâi'l-Müellifin ve Asarü'l-Musannifin min Keşfi'z-Zünûn**, C. I-VI, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992.
- İZMİRLİ, İsmail Hakkı, **İlm-i Hilâf**, Hukuk Matbaası, İst 1330.
- KANNÛCÎ, Sıddık Hasan Han, **Ebcedu'l-Ulûm el-Veşiyu'l-Merkûm fi Beyâni'l-Ulûm**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut (t.y).
- KARAÇAM, İsmail, **Kıraat İlminin Kur'an Tefsirindeki Yeri ve Mütevatir Kıraatlerin Yorum Farklarına Etkisi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.
- KARAMAN, Hayrettin, **İslâm Hukuk Tarihi**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1994.
- _____, **İslam Hukukunda İctihad**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1975.
- MELCHERT, Christopher, **The formation of the sunni schools of law 9th-10th centuries**, Leiden: E. J. Brill, 1997.
- KÂTİB ÇELEBÎ, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, **Keşfü'z-zünûn an esami'l-kütüb ve'l-fünûn**, C. I-II, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1992.
- MERVEZÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. Nasr b. Yahya, **İhtilâfü'l-Ulemâ**, thk. Subhi Samerrâi, Alemü'l-Kütüb, Beyrut, 1986.
- _____, **İhtilâfü'l-Fukaha**, thk. Muhammed Tahir Hekim, Mektebetu Edvai's-Selef, Riyad, 2000/1420. Matbu Doktora Tezi

_____, **es-Sünne**, thk. Muhammed Salim b. Ahmed es-Selefi, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafiyye, Beyrut, 1988.

_____, **Salatü'l-vitr (Kitabu'l-vitr)**, thk. Muhammed Ahmed Aşur, Darü'l-İ'tisam, Kahire, 1993.

_____, **Kıyamu Ramazan**, thk. Muhammed Ahmed Aşur, Cemal Abdülmün'im Kûmi, Darü'z-Zehebiyye, Kahire, 1994.

EL MEVSUÂTÜ'L FIKHİYYE, Neşr. Nezâratü'l-Evkaf veş'suûnü'l İslamiyye, 2.Baskı, Kuveyt 1983

MISRÎ, Zekeriya Abdurrezzak, **Marifetu İlmü'l-Hilafi'l-Fıkh; Kantaratun İlâ Tahkikil-Vifâki'l-İslâmî**, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut1410/1990, 1. Baskı.

NÜFEY'Î, Mevsem b. Münir b. Mübarek, **el-İmam Muhammed b. Nasr el-Mervezi 202–294: ve Cuhûde fi Beyan-ı Akidetü's-Selef ve'd-difa' anha**, C.I-II, Darü'l-Vatan, Riyad, 1995/1416.

ÖZEN, Şükrü, **İlm-i Hilâfın Ortaya Çıkışı ve Ebu Zeyd ed-Debûsi'nin**

Te'sisu'n-Nazar Adlı Eseri, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İst. 1988.

_____, **“Hilaf maddesi” DİA İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. İst 1998.

_____, **“İhtilaf maddesi” DİA İslâm Ansiklopedisi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yay. İst 1998.

PEZDEVÎ, Ali b. Muhammed, **Kenzül Vusûl ila Marifetil usûl**, İstanbul, 1308.

SERAHSÎ, Şemsul Eimme, Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl (ö.483/1090), **Usûlu's-Serahsî**, Haydarabat, 1372.

SİFİL, Ebubekir, **İslam ve Modern Çağ 3**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2005.

ŞABAN, Zekiyyüddin, **İslam Hukuk İlminin Esasları: Usûlü'l-Fıkh**, trc. İbrahim Kâfi Dönmez, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996.

ŞÂFİÎ, Muhammed b. İdris, **el-Ümm**, I-VIII, Tashih: Muhammed en-Neccâr, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut, 1393/1973.

_____, **er-Risale: İslam Hukukunun Kaynakları**, trc. İbrahim Çalışkan, Abdülkadir Şener, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996.

ŞÂZELÎ, Hasan Ali, **el-Medhal li'l-fikhi'l-İslami**, Camiatü Kuveyt, Kuveyt, 1396/1977.

ŞENER, Abdülkadir, **İslam Hukuku Dersleri I**, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir, 1992.

ŞEVKÂNÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlanî, (ö. 1250/1834), **Neylü'l-evtar şerhi münteka'l-ahbar**, Daru ihyait-turasil Arabî, Mısır, (t.y)

TAHÂVÎ, Ebû Cafer Ahmed b. Muhammed, **İhtilâfu'l-Fukaha**, thk: Muhammed Sağır Hasan el-Masûmi, Ma'hed el-Mebhas el-İslâmiyye, İslâmabad/Pakistan (t.y).

TEHÂNEVÎ, Muhammed Ali b. Ali b. Muhammed (ö. 1158/1745), **Keşşâf-u İstılâhâti'l-Fünûn**, (I-IV) Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Birinci Baskı, Beyrut, 1998.

TAŞKÖPRÜZÂDE, Ahmed Efendi, **Miftahü's-saâde**, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, I-II, (t.y)

ZEMAŞERÎ, Cârullah Ebu'l-Kasım Mahmud b.Ömer, **Ruûsu'l-Mesail**, Thk: Abdullah Nezir Ahmet, Dâru'l-Beşâiril-İslâmiyye, Beyrut 1987.

ZEHEBÎ, Ebu Abdillâh Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, (ö. 748/1347), **Tezkiretü'l-Huffaz**, I-IV, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, ty.

_____, **Siyer-i a'lami'n-nübela**, Ebu Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, thk. Şuayb Arnaut, Müessesetü'r-Risale, Beyrut 1986 (I-XXIII)

ZEYDAN, Abdülkerim, **el-Medhal li Dirâseti's-Şer'iyyeti'l-İslâmiyye**, (b.y), (t.y)

TEZLER:

DURMUŞ, Abdullah, (2004), **Takvimü'l-Edille Adlı Eseri Çerçevesinde Debusi'de Naslar Dışındaki Şeri Deliller**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

KAVAK, Özgür, (2002),**Şah Veliyyullah Dihlevi'nin İctihad Anlayışı**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

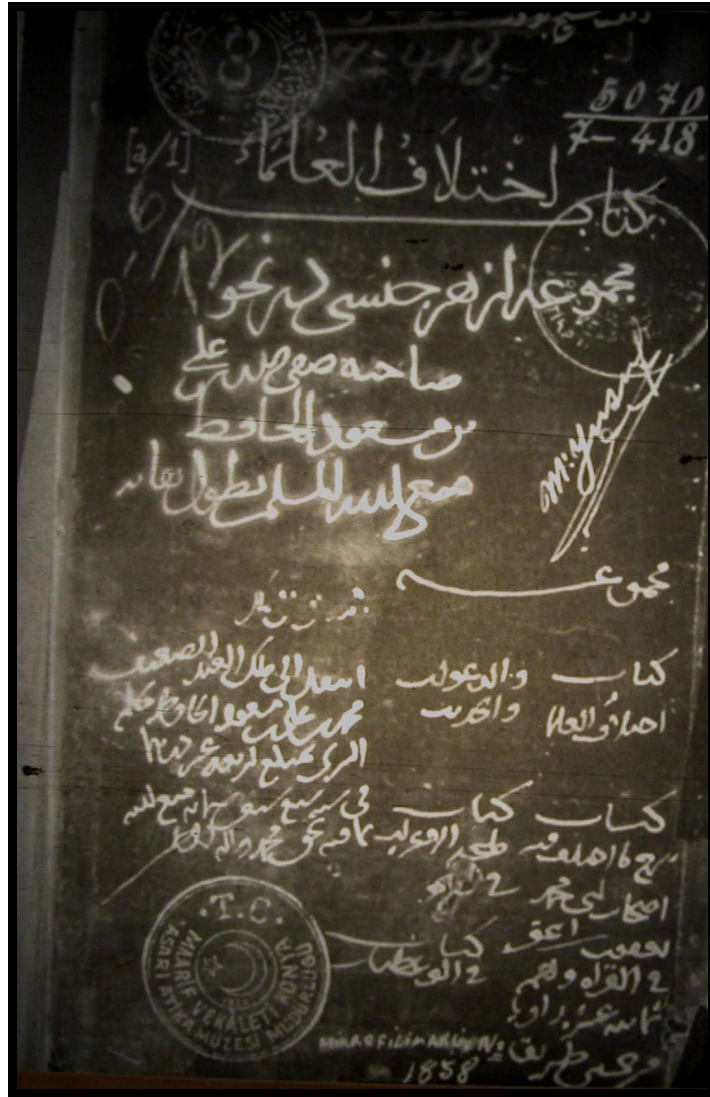
ÖZEN, Şükrü, (1988), **İlm-i Hilâfın Ortaya Çıkışı ve Ebû Zeyd ed-Debûsi'nin Te'sisü'n-nazar Adlı Eseri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

YÜCEL, Abdullah, 1989, **Mütevatir Kıraatlerin Tefsir İlmindeki Yeri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

EKLER

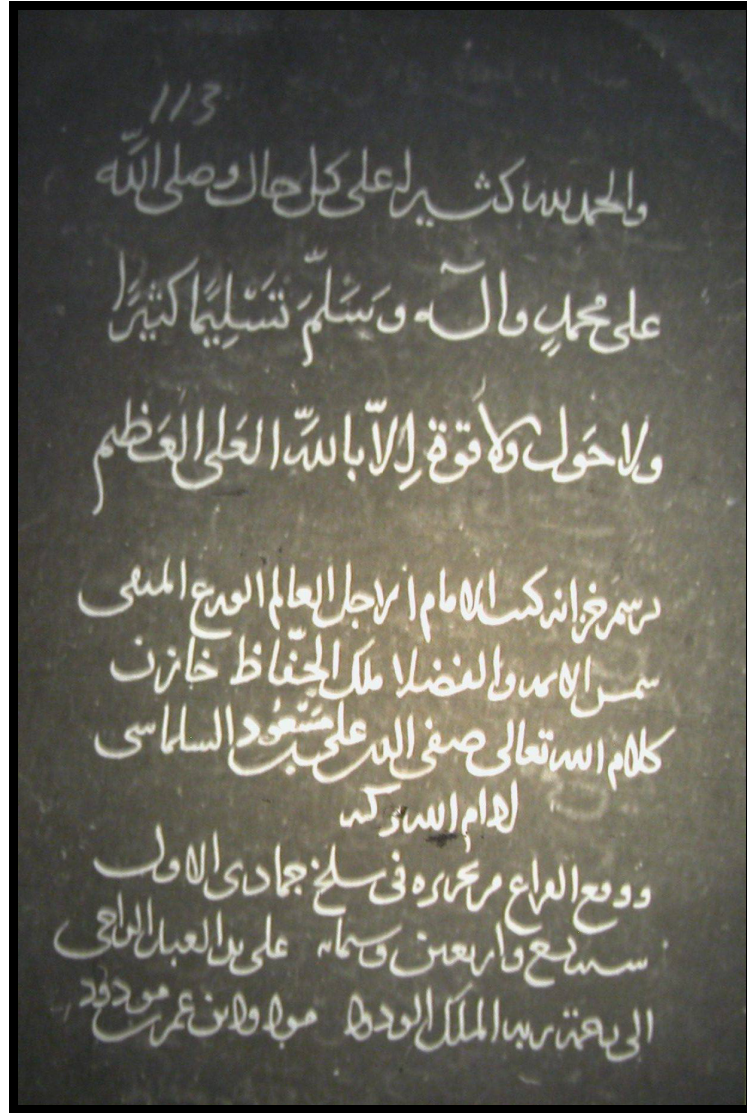
EK 1:

İhtilafü'l-Ulemâ'nın Konya Karatay Yusuf Ağa Kütüphanesinde bulunan tek orijinal nüshasının mikrofilm halindeki ilk ve son sayfalarını burada örnek olarak gösterdik.

Eserin ilk sayfası (Varak 1a)

EK 2:

Eserin son sayfası (Varak 114b)

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Faruk ECE
Doğum Yeri : Gümüşhane
Doğum Tarihi : 11.01.1980

EĞİTİM DURUMU

İlkokul : Barbaros İlkokulu 1986-1990
Lise : Gölcük İmam-Hatip Lisesi 1991-1996
Lisans : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi 1996-2001
Yüksek Lisans : Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü 2008-2010

YABANCI DİLLER VE DÜZEYİ

İngilizce : KPDS 49